

Ons Heem

Ce cœur est plein de changement

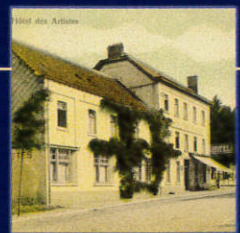

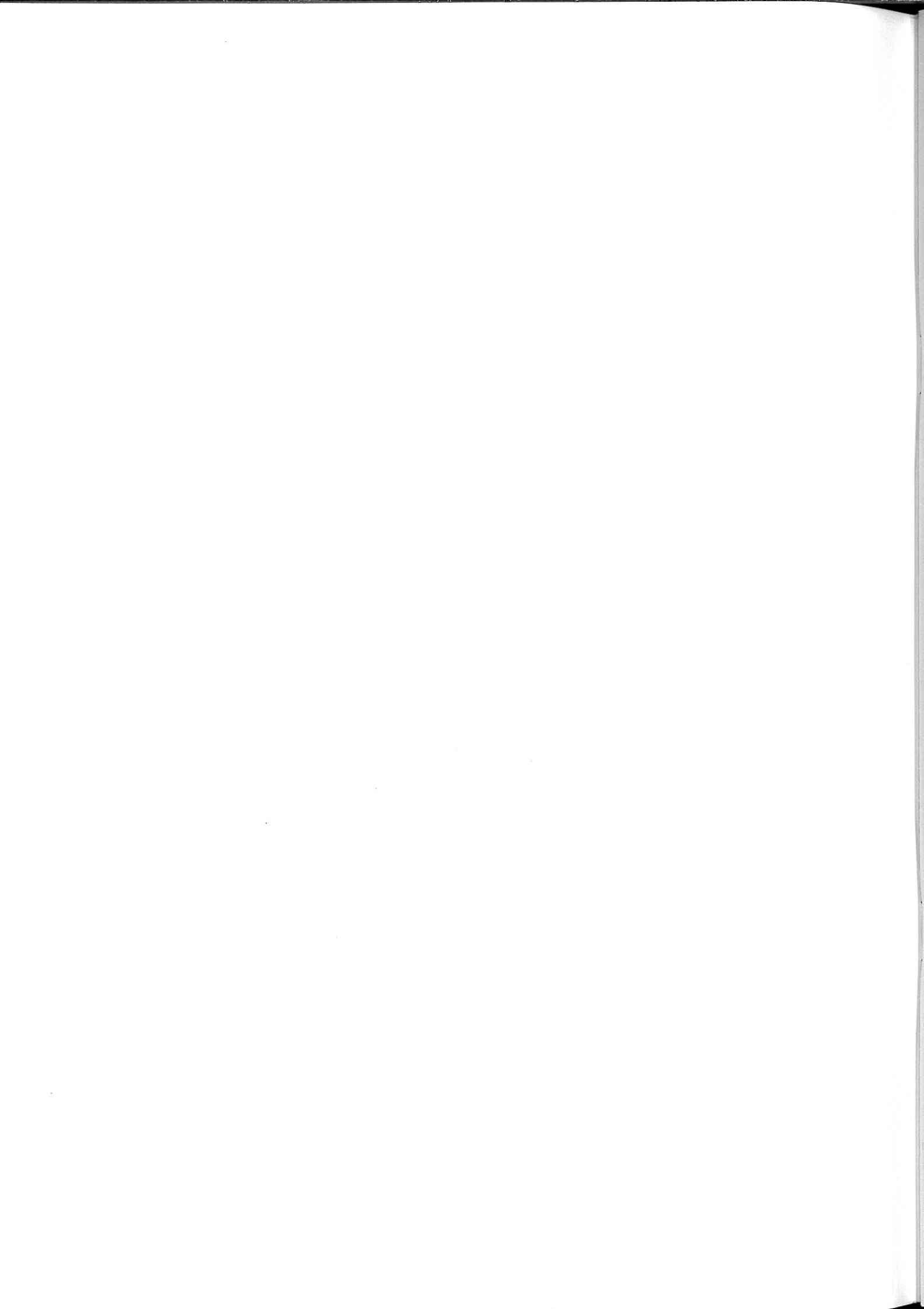
Le mien pour vous est très constant

Kerkstraat 17
2970 's-Gravenwezel

Driemaandelijks tijdschrift
jaargang 56, nr. 3
juli-augustus-september 2003
Afgiftekantoor: 2970 SCHILDE
P 309404

Ons Heem

Driemaandelijks tijdschrift van Heemkunde Vlaanderen vzw,
Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel
jaargang 56, nummer 3
juli-augustus-september 2003

ISSN 1370-6489

Afgiftekantoor: 2970 SCHILDE
P 309404

Redactieraad:

Julien De Vuyst	Luc Van de Sijpe
Fons Dierickx	Karel van den Bossche
Rudy Janssens	Luc Van Driessche
Jean-Marie Lermyte	Luc Van Eeckhoudt
Didier Stragier	Eva Van Hoye
Henri Vannoppen	Harry Vermeir
Dominique Vanpée	

Gezondheidsbier der paters augustijnen

Verz. ABA-fonds Gent.

Luc Van Eeckhoudt

Wie door Gent rijdt zal al snel de publiciteitspanelen van "AUGUSTIJN" hebben opgemerkt. Grote helrode emailpanelen met witte letters op de buitenmuur van de cafés. Dit is het streekbier AUGUSTIJN dat gebrouwen wordt te Ertvelde bij Gent, in de brouwerij Van Steenberge "BIOS".

Gent is sinds oudsher een bakermat van de augustijnen. Hun klooster, opgericht waar eertijds een kapelletje stond, toegewijd aan Sint-Stefanus, heeft de eeuwen getrotseerd en is thans nog steeds het "moederhuis" van deze religieuzen die leven volgens de regel van Sint-Augustinus: de paters augustijnen met hun Stefanus-parochie aan het Patershol.

Dit jaar viert deze parochie haar tweehonderdste verjaardag. Een reden te meer tot feesten. Bij de 'openstelling' der parochiefeesten – op de feestdag van Sint-Stefanus, de dag na Kerstmis – werd dit jubileum feestelijk ingezet. Voor die gelegenheid werd het nieuwe bedevaartsvaantje¹, uitgegeven ter ere van Sint-Stefanus en de Heilige Rita (vereerd in de Ritakapel naast de kloosterkerk – Rita was een augustines), plechtig voorgesteld. Het prachtige Ritagebed staat erop afgedrukt.² Nu met de Ritafeesten

in mei komt de bisschop van Gent deze jubilerende parochie nog een hart onder de "riem" steken!

Augustijn is niet alleen een ordenaam van deze religieuzen, doch ook de naam van een lekker blond bier dat in deze streek van Oost-Vlaanderen ten zeerste wordt gewaardeerd en geproefd.

In deze bijdrage blijven we even stil staan bij dit streekbier dat de naam van deze paters draagt en niet de naam van een abdij (origine), zoals Westmalle, Leffe of Affligem.

Sinds wanneer wordt het bier gebrouwen en waar stond de brouwerij?

Het oude convent (van voor de Franse Revolutie) kende een eigen brouwerij, gelegen aan de Lieve (dus de achterkant van het kloosterdomein), thans te situeren op de hoek van de Academiestraat en de Molenstraat. We vinden ze nog afgebeeld op oude overzichtstekeningen en plannen.³ Heel veel is er eigenlijk niet over geweten. Wekelijks brouwde men *cerevisia*⁴, een bier(brouwsel) voor eigen gebruik en dit volgens een oud recept. Dageelijks dronk men in het klooster eigen putwater en *cerevisia*. Enkel op hoogdagen werd er wijn geschonken.

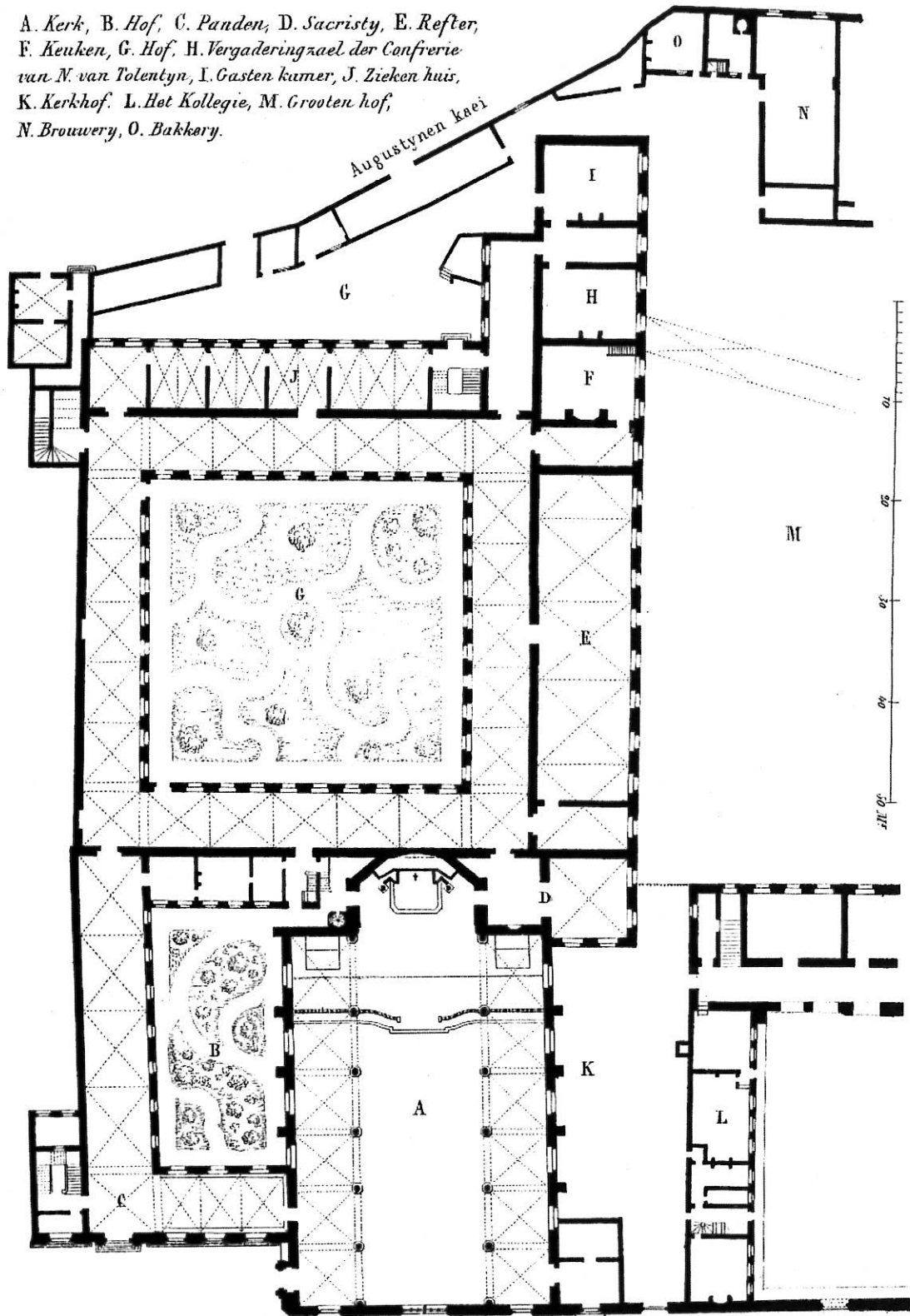
¹ L. VAN EECKHOUDT, Een Augustijns bedevaartsvaantje: Sint-Stefanus en Sint-Rita ter gelegenheid van de 200ste verjaardag van de Sint-Stefanusparochie te Gent, in: *Oostvlaamse zanten. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, jg. LXXVII (2002), nr. 2, p. 148-151 (met kleuren afbeelding van het vaantje – recto/verso).

² Het prachtige Ritagebed staat afgedrukt, niet alleen op het nieuwe vaantje maar ook op de Ritaprentjes en –gebeden die te koop worden aangeboden in het winkeltje achter de Ritakapel (Sint-Stefanuskerk) te Gent.

³ A. KEELHOFF, *Geschiedenis van het klooster der eerwaarde paters eremijten Augustijnen te Gent*, Gent, 1864, p. 276. (bijgevoegde litho)

⁴ *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*, Turnholti, 1975, p. 168: *Cerevisio*.

A. Kerk, B. Hof, C. Panden, D. Sacristy, E. Rester,
 F. Keuken, G. Hof, H. Vergaderingzael der Confrerie
 van N. van Tolentyn, I. Gasten kumer, J. Zieken huis,
 K. Kerkhof, L. Het Kollegie, M. Grooten hof,
 N. Brouwery, O. Bakkerij.

GRONDTEEKENING VAN KLOOSTER EN KERK IN 1796

Grondplan van het klooster met rechts boven naast de bakkerij de bouwerij "N" (thans een flatgebouw). Bron: A. KEELHOFF, *Geschiedenis van het klooster der eerwaarde paters eremijten Augustijnen te Gent*, Gent, 1864, p. 276.

Publiciteitspaneel: "Gezondheidsbier der paters Augustijnen" (verz. ABA-Fonds Gent).

Evenwel bracht de 20ste eeuw een nieuw elan. Onder Provinciaal Emmanuel VAN BERKEL⁵ (rond 1950) werd opnieuw gestart met een echte AUGUSTIJN, thans gebrouwen door BIOS te Ertvelde die deze naam AUGUSTIJN in concessie heeft.

We hebben de iconografie van dit "gezondheidsbier" bijeengezocht en opgedeeld als volgt:

1.a-b-c-d: De publiciteitspanelen

a. Gezondheidsbier der paters augustijnen

Gelukkig toeval heeft ons nog een oud geschilderd publiciteitspaneel overgeleverd van het echte "Gezondheidsbier der Paters Augustijnen". Het is een langwerpige paneel, helemaal met de hand geschilderd in typische publiciteitsstijl van de jaren 1950 en stelt links een lachende dokter voor (met witte stofjas) en herkenbaar aan zijn stethoscoop, die een glas proeft samen met een echte – en bovendien goed gezonde – pater augustijn die het glas heft en tikt tegen het glas van de "gezondheids"-dokter. Beiden hebben een zeer brede lach vol voldaanheid en je merkt dat ze er deugd van en aan hebben. Als publiciteitspaneel natuurlijk niet slecht gekozen... Het zal wel zijn nut gehad hebben, namelijk de mensen aanzetten om dit bier boven een ander zwaar bier te kiezen.

De dokter draagt een bril, wat zijn postuur nog gewichtiger maakt. De augustijn heeft een prachtige tonsuur wat zijn geestelijke status alleen maar benadrukt. De twee pinten bier hebben beiden een brede schuimkraag. Onderaan over de hele breedte deze tekst: Gezondheidsbier der paters Augustijnen. Op het brede glas (typisch voor zwaar bier): AUGUSTIN waarnaast ANNO 1295 (dit juist geschreven op de hoogte van de witte schuimkraag). Het jaar 1295 slaat op de stichting van het klooster der augus-

tijnen te Gent.⁶

Afmetingen van dit publiciteitspaneel: 51 x 162 cm. Kleuren (handgeschilderd): zwart, olijfgroen, wit, rood en "blond"-bier.

b. Augustijn, emailplaat

Deze helrode emailplaat met witte letters valt van ver op. Ze wordt aan de buitenmuur van de cafés opgehangen. Afmetingen van zo een emailplaat: ca. 100 x 40 cm.

Publiciteitspaneel: AUGUSTIJN (email) – café te Gent, gelegen op de hoek van de Gildestraat met de Sint-Jacobs Nieuwstraat (Gent centrum). Verz. L. Van Eeckhoudt.

c. Lichtreclamebak

Ook werd er een witte lichtreclamebak in plastic ontworpen (35,7 x 27 cm). Het is een witte bak met afgeronde hoeken waarin een verlichtingselement is aangebracht zodat de drie kleuren aan de voorkant aangebracht perfect reflecteren: het blauwe wapenschild van de Borluut (stichters en weldoeners van het klooster van Gent), in rood: AUGUSTIJN en in het zwart: de twee bogen van een gewelf. Bemerkt ook de sierlijke omranding van de letter A en onderaan: ANNO 1295.

⁵ D. VERKERKEN en W. GROOTAERS, *Repertorium Ordinis Fratrum Sancti Augustini. Provincia Coloniae – Provincia Belgica 1252-1995*, Leuven (Heverlee), 1996, p. 34 tw.

⁶ P. TRIO, *De Augustijnen in Gent tijdens de late Middeleeuwen (tot ca. 1500)*, in: *Zeven Eeuwen Augustijnen. Een Kloostergemeenschap schrijft Geschiedenis*, Gent, 1996, p. 51: anno 1295.

d. Lantaarns

Tegen de gevel hangen soms ook kleine lichtlantaarns (wit glas, met in rode letters "Augustijn").

2.a-b: De bierflesjes

De fles, waarin het bier uiteindelijk terecht komt, heeft ook een zekere evolutie meegemaakt. Het zijn flesjes van 33 cl. Er zijn twee soorten:

a. Hoge fles (h. = 30,5 cm)

Op deze fles in groen glas werden twee etiketten aangebracht, waarvan een op de hals van de fles. Dit is een tweekleurig bandje met in het midden een verdikking. Het heeft een gouden dubbele boord en het wapenschild van Borluut. Links het woord: AUGUSTIJN, onder het wapen van Borluut: "75 cl c" en rechts eveneens het woord AUGUSTIJN. Het gewone etiket van de gewone (kleine) fles augustijnbier is het andere.

b. Gewone of kleine fles (h. = 17,4 cm)

In het glas is in reliëf ingegoten aan de bovenkant: "Anno / 1295 / Paters Augustijnen / Pères Augustin".

a. De oude bierbak

Deze oude bierbak is in hout, laag van vorm en ingedeeld in 24 vakjes voor de flessen (4 rijen van 6) met op de zijkant (twee latten hoog) het opschrift: PATERS en daar onder: AUGUSTIJNEN. Aan de zijkant in zwarte inkt opgedrukt: ANNO 1295.

Afmetingen van deze bak: 63,6 x 35 cm en 20,5 cm hoog. Deze bak bevat 24 flesjes en dateert van rond 1950 en werd zeker nog tot (in) 1971 gebruikt (deze datum vonden we op een exemplaar terug). Op de zijkant: AUGUSTIJN.

Oude bierbak met flesjes (hout): PATERS AUGUSTIJNEN. Verz. L. Van Eeckhoudt.

3.a-b: Bierbakken

Eertijds werden zij in lage houten bakken (voor 24 flessen) opgestapeld, thans zitten zij in plastieken kratten, helrood van kleur. We kennen twee soorten bierbakken: oude en nieuwe.

b. De rode plastieken krat

Deze helrode krat is eveneens gemaakt voor 24 flesjes bier (4 rijen van 6). Aan de voorzijde van de krat kan men lezen in witte letters: AUGUSTIJN, aan de zijkant: BIOS Ertvelde.

Afmetingen: 32 x 57 cm en 20,8 cm hoog.

Nieuwe bierbak BIOS Ertvelde: AUGUSTIJN. Verz. L. Van Eeckhoudt.

4.a-b-c-d: De etiketten

Ook het etiket op de fles heeft een zekere evolutie meegemaakt. Thans is het etiket samengesteld als volgt: 2 etiketten waarvan een op de voorkant en het ander op de achterkant van het flesje.

a. Voorzijde

Het stelt een pater augustijn voor die met een bierspaan in de bierkuip roert en dit in de gotische kelders van Sint-Stefanus. Dit is dezelfde afbeelding als op het vierkante bierviltje (zie de beschrijving aldaar). Onderaan is er een opdruk in zwarte letters: "hergist / in de fles / referment / en bouteille / het echte bier / la vraie bière". Rechts over de breedte van het etiket: Br. Van Steenberge B-Ertvelde. Het is hetzelfde cliché dat gebruikt werd voor het bierviltje, in dezelfde kleuren, maar afgesneden halfweg de eerste bierkuip.

Een variatie: op sommige etiketten staat bijgedrukt: "Luxe Bier Cat I".

Afmetingen: 6,1 x 9 cm.

b. Achterzijde

Is een klein etiket: een klein label met data: naam, samenstelling (% volume alcohol), brouwerijadres, versheidsdatum en lasercode 54116633002181.

Afmetingen: 6,1 x 9 cm.

c. Halsetiket op hoge fles (bandje)

Het woord AUGUSTIJN staat er twee maal op vermeld met midden in het wapenschild van Borluut en daaronder: "75 cc".

d. Etiket op hoge fles

Dezelfde pater in dezelfde kelder. Onderaan een rode band met opschrift: AUGUSTIJN.

Thans wordt er gewerkt aan een ontwerp voor/van een nieuw etiket, met o.a. het brandend hart van Augustinus erop, dit als vervanging van het wapenschild van Borluut.

5. De kroontjes

Het flesje werd afgesloten met een fleskroontje. Op dit schijfje staat op de bovenzijde enkel het woord AUGUSTIJN gedrukt (witte letters op rode achtergrond) en een witte rand. Er zijn twee soorten kroontjes, rode en goudkleurige, doch deze laatstgenoemde hebben geen inscriptie. De rode kroontjes worden gebruikt voor flesjes

Etiketten van het gewone bierflesje: voor- en achterzijde. Verz. L. Van Eckhoudt.

van 8% volume-alcohol, de gouden kroontjes voor het "Luxe Bier Categorie I".

Afmeting: 3 cm diameter.

Op de witte rand staat in rode letters: Br. BIOS B.9940 ERTVELDE.

6. a-b: De bierviltjes

Bij dit glas hoort een typisch bierviltje "Augustijn".

We kennen twee soorten bierviltjes: een oud en een nieuw.

a. Het ronde bierviltje

Het is een wit viltje in tweekleurendruk: blauw en rood. BIER der PATERS AUGUSTIJNEN en wapenschild van de familie BORLUUT in blauw. "Augustijn: het echte bier – la vraie bière" en links en rechts van het wapenschild: Anno 1295, in het rood gedrukt. Dit bierviltje is ofwel langs één zijde ofwel langs twee zijden voorzien van dezelfde opdruk.

Afmeting: 10,3 cm diameter.

b. Het vierkante bierviltje

Het gaat hier om een vierkant bierviltje met afgeronde hoeken. In sierlijk gotische rode letters staat er AUGUSTIJN op. Daaronder: "brouwerij Van Steenberghe – Ertvelde" met daaronder een hopbel en een glas bier. Het bovenste tweederde deel van het viltje bevat een gefantaseerde scène in de gotische kelders van het klooster St.-Stefanus: een ijverige augustijn (in habijt en met riem) roert met een spaan in de voorste bierkuip. Minstens vijf ronde bierkuipen staan op rij. Achter hem zien we een stapel biertonnen. Links van hem zien we een deur, zeven trappen hoog. Het gewelf en de muur zijn in witte natuursteen. Tussen de deur en de kelderruimte zien we het wapenschild van de familie Borluut. Rechts een hangvlag met onder elkaar drie Vlaamse leeuwen, waaronder een geïmiteerd zegel met de initialen: P.A.

De andere zijde van het bierviltje bevat een reclame voor een Bornems bier: Gulden Draak en Piraat (dubbel en tripel).

Afmeting: 9 x 9 cm.

De twee verschillende bierviltjes (rond en vierkantig). Verz. L. Van Eeckhoudt.

7. a-b-c-d: De bierglazen

Hierin hebben we een hele evolutie kunnen waarnemen (rechte zuil, baluster,...). Wij hebben vier typen van bierglazen op steel teruggevonden.

a. Glas met als opschrift "Augustin Anno 1295"

Dit is het 'grootste' en oudste glas.

Afmetingen: hoogte 13,7 cm – diameter 10 cm, volle stamper.

b. Glas met vergulde boord aan de bovenzijde

Het opschrift is "Augustin Anno 1295" in witte gotische letters.

Afmetingen: hoogte 13,8 cm, diameter 9,2 cm (met een groter en dikker voetvlak).

c. Glas met als opschrift "Augustin Anno 1295" in rode gotische letters en bovenaan met een vergulde boord

Afmetingen: hoogte 14 cm, diameter 8,9 cm, balusterstamper.

d. Huidige steelglas

Opschrift in het Nederlands: Augustijn (rode gotische letters met witte schaduw) en de "r" van geregistreerd merk [®].

Afmetingen: hoogte 15,8 cm, diameter 9,7 cm (tulpvorm). Dit is de eerste Nederlandstalige versie!

Verder zijn er nog een glas gekend met een gedraaide steel en een klein bierglas dat diende voor bier van de tapkraan (25 cc).

Verschillende typen van bierflesjes en bierglazen, rode bierkroontjes AUGUSTIJN en een lichtreclamebak AUGUSTIN op een handdoekje AUGUSTIJN (verz. ABA-Fonds Gent).

8. Handdoekje

Een handdoekje in bordeauurood met wit opschrift AUGUSTIJN in gotisch schrift opgedrukt.

Afmetingen: 21,5 x 48 cm.

9. a-b: Kledij

Ook een gepaste kledij hoorde bij de presentatie en het opdienen van dit edele bier.

a. Donkergeel hemd

Een donkergeel hemd met als inscriptie op de rug: AUGUSTIJN en eveneens op het linkerborstzakje het woord "Augustijn".

b. Voorschortje

Een voorschortje in bordeauxrode stof met als inscriptie in witte letters: AUGUSTIJN. Het is rechthoekig en van twee lange linten voorzien om het rond de taille van iemand vast te kunnen maken.

Afmetingen: hoogte 50 cm, breedte 68 cm.

De Sint-Jacobs Nieuwstraat (hoek Gildestraat) met hoekcafé, waar de emailplaten AUGUSTIJN en de lantarens ophangen. Verz. L. Van Eeckhoudt.

10. Affiche

Buiten de vaste *pancartes* (grote opschriften) werden er ook raamaffiches vervaardigd. We vonden zo één kleurenaffiche terug met als afmetingen 42,5 x 60,5 cm. Het raamaffiche is samengesteld als volgt:

- bovenaan: GOED NIEUWS / VOOR KENNERS!
(in bruine letters)

- centrale kleurafbeelding: Pater Augustijn roert de bierkuip in de gotische kelders van Sint-Stefanus. Dit is dezelfde afbeelding als op het viltje en het flesetiket. Onderaan in gotisch schrift: Augustijn.
- onderste deel: opnieuw in bruine letters "een eerlijk / natuurbier / Echt patersbier / (onderstreept) BIOS Lindelaan 25 9068 Ertvelde tel. 091/44.50.71".

Het bier zelf

AUGUSTIJN is een Belgisch bier met nagisting in de fles. Dit bier is samengesteld uit water, malt, hop en gist (hefe). Het bevat 8% volume-alcohol (gewone bier). In de kloosterregel van de augustijnen vinden we echter bitter weinig terug over bier. Augustinus, in zijn tijd, sprak wel over wijn.⁷ Hij woonde trouwens in de wijnstreek van Noord-Afrika. Het is een smakelijk 'klassebier', soms wat erg schuimend en niet licht in de afdrank. We hopen dat BIOS, de huidige concessiehouder, dit edele gerstenat nog vele jaren op de markt mag brengen. Een echte AUGUSTIJN smaakt maar 't best als je hem met een echte augustijn kunt drinken... Gezondheidsbier!

Besluit

We hebben nu een kennismaking achter de rug met de iconografie van het "Gezondheidsbier" van de paters augustijnen te Gent. Grafisch bekeken is er één tekening die primeert en steeds terugkomt, namelijk de gekleurde tekening met de (gefantaseerde) gotische gewelven van de kelders van het Sint-Stefanusklooster alwaar een augustijn met de grote roerspaan in de bierkuip roert. Deze scène is dan weergegeven op het affiche, het etiket en het bierviltje.

Ook de bordeauxrode kleur, zowel van het handdoekje als het voorschortje, valt op en dit in tegenstelling met de rode kleur van de nieuwere emailplaten AUGUSTIJN. We merken tevens een halve eeuw evolutie van de bierbak, het bierglas en het bierviltje. De bierformule zelf is qua smaak onveranderd gebleven, zo heeft men ons toch bevestigd... want anders was het geen Augustijn meer!

Een lekker streekbier die de naam van de paters draagt en niet de naam van het klooster.

Luc Van Eeckhoudt
Sint-Truidensesteenweg 166
3350 Linter (Orsmaal)

⁷ T. VAN BAVEL, *Augustinus van Hippo. Regel voor de gemeenschap. Vertaling en commentaar*, Averbode, 1982, p. 62.

Verz. Richard de Cuber, Tildonk.

De accessoires van de biersector in Vlaams-Brabant: uithangborden, bierpubliciteit, biermaten en biervervoer

Henri Vannoppen

1. Uithangborden, *melkglas* en bierpubliciteit

In de 18de eeuw waren er heel wat gelegenheden waar in de Oostenrijkse Nederlanden alcohol geschonken werd. Ze hadden verschillende benamingen: 'herbergen, cantynen, brandewijnkoten, keeten, geneverhuysen, aubergiën'. In het ene etablissement werd er alleen drank geschonken, in het andere werd er ook gegeten en in nog een ander werd er eveneens logement verschaft. Men kon in de 18de eeuw de herbergen niet altijd duidelijk onderscheiden van een doorsnee huis. In de regel hing er een uithangbord aan de gevel. Maar dat was niet altijd het geval. Soms werd er ook getapt zonder vergunning. Merchtem stond bekend om zijn groot aantal herbergen. De Gazet van Merchtem van zondag 2 januari 1887 maakte een vergelijking wat het aantal cafés betreft:

- Pruisen: één café voor 205 inwoners

- Frankrijk: één café voor 145 inwoners

- Holland: één café voor 89 inwoners

- België: één café voor 44 inwoner.

En Merchtem: één café voor 24 inwoners. Dat was nog niet het hoogtepunt. In 1902 waren er niet minder dan 247 herbergen op een bevolking van 5274 inwoners. Dat was één herberg voor 21 inwoners. Nochtans waren er beperkingen wat de openingstijden betrof. De gemeenteraad van Merchtem stemde op 7 oktober 1833 dat de herbergen tijdens de zes zomermaanden (van 1 april tot 30 september) om 10 uur 's avonds moesten gesloten zijn en in de zes wintermaanden (1 oktober tot 31 maart) om 9 uur 's avonds. De aftocht klok in de kerk moest geluid worden en zo wisten de klanten van de herberg dat het tijd was om het etablissement te verlaten. Veel herbergen betekende ook veel herbergnamen en veel uithangborden. In Merchtem vonden we herbergen met namen als: De Drie Koningen, Het Rode Schild, De Kroon, De Trompet,

Het Hert, De Rode Leeuw, De Witte Leeuw, De Zwaan, In de Valk, De Gulden Leeuw, De Moriaan. Dat waren vrij traditionele herbergnamen, die ook in Midden-Brabant voorkwamen. In Keerbergen stond een herberg De Rode Leeuw, die samen met de kerk afgebroken werd. Leden van het museum De Botermolen nummerden balken en stenen om de herberg later als museum terug te herbouwen, maar dit verhaal liep anders af. De oude Rode Leeuw werd afgebroken in 1968. Sommige namen en uithangborden waren speciaal. Zo was er ook de Vuile Voorschoot, een herberg in de achterste boskant bij de grens Merchtem-Buggenhout-Steenhuffel. Op het einde van de 18de eeuw was het een slecht befaamde kroeg, waar de *binders* vergaderden.¹ In Zaventem had men het café In de Belgische Leeuw bij Goffeau in de Stationsstraat.

Ook in Brussel kende men de gewoonte van uithangborden. De Sloeber kwam daar Ketje tegen. Ze stapten de herberg In 't Spinnepoppeke binnen waarboven een spin geschilderd was. Ketje gaf de nodige uitleg: "*Hier stopte vroeger de postkoesj met twee chevaux en ne koetsjier mee een klasj in zijn hand, dat was nog de bon vieux temps, maar 't es gepasseerd*"³.

Soms werd de publiciteit zelfs in vloertegels aangebracht. In taverne Domus met huisbrouwerij te Leuven zagen we in 1999 een dergelijk voorbeeld van de brouwerij Van Tilt. Links vinden we de hoofdletters V T S wat verwijst naar Van Tilt Soeurs (de brouwerij Gezusters Van Tilt) en rechts staat de tekst:

Old Tom
Bières
Van Tilt S rs.

J. Vercouter, Saventhem.

Saventhem. Rue de la Station.

Le 10/7/03
Eugénie

Prentkaart met links de herberg In de Belgischen Leeuw te Zaventem. Deze prentkaart dateert van voor 1903. Bemerkt rechts een wagen voor biervervoer (verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps).

Ook in memoires of jeugdherinneringen halen schrijvers dikwijls typische uithangborden aan. Jan Joostens gaf een voorbeeld in Kessel-Lo: "*De Sloeber wandelde van Beneden-Kessel in de richting van de Kesselse bergen. De herberg 'In de Zoeten Inval' had het volgende uithangbord: een omgekeerde bijenkorf met honing erin, als ge daar met uw kop invalt, ligt ge zeker zoet genoeg, zoals die daar, hij steekt tot de helft in de korf, alleen zijn gat en zijn open gespreide benen steken er bovenuit. Schoon gevonden dat. Eronder stond gedrukt: Brouwerij Van Tilt*"². Jan Joostens of 'Janneke van Bertha' was zelf de waard In de Abdij te Vlierbeek-Kessel-Lo.

Sommige cafés hadden een deur in 'melkglas'. Later werd het geplakt glas. Een smid of een 'teusser' (veekoopman) had meestal een herberg. Beide stielen waren op het melkglas van de ingangsdeur tot het café afgebeeld⁴. In Kwerps vonden we een dergelijke deur bij Schoen op het Sint-Pietersplein. Daar woonde vroeger veehandelaar Verheugen en vandaar het melkglas met de 'teusser' in de deur.

De rijkere drankgelegenheden zoals het Hôtel de la Flèche d'Or te Kortenberg vielen op door hun terrassen.

¹ Met dank aan Raf Asselman en Pol Feytens van de Heemkring Soetendaele van Merchtem voor de herberggegevens over Merchtem.

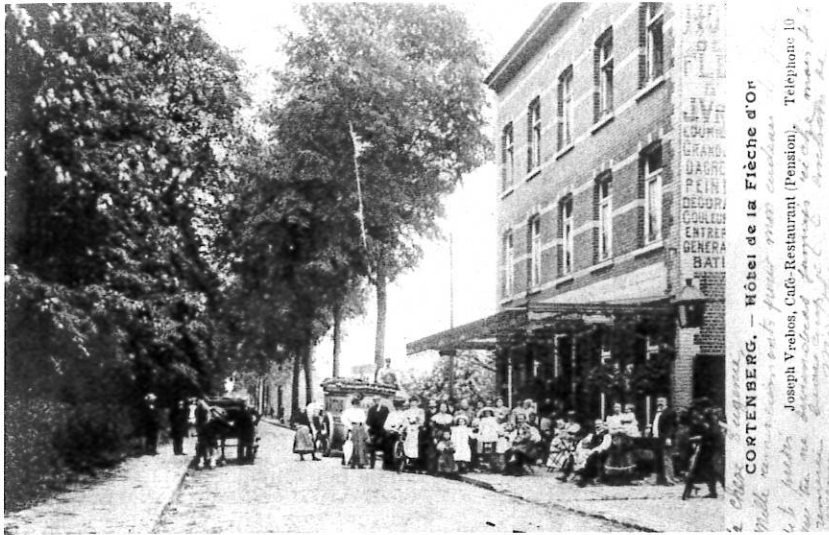
² J. JOOSTENS, *Vlierbeek of de memoires van de sloeber*, Leuven, 1982, p. 78.

³ *Ibidem*, p. 80.

⁴ Interview Richard De Cuber, Tilidonk, 2001.

Heel wat brouwerijen maakten ook publiciteit via hun reclameplaten. Schuermans te Kortenberg had reclameplaten voor zijn Boxer. Men zag ook veel reclameplaten van Bieren van Velthem, Gueuze La Bécasse en Export

Velthem in Midden-Brabant. In Oost-Brabant zag men heel wat reclameplaten van de Mena uit Rotselaar en van de Jack-Op uit Werchter.

Het Hôtel de la Flèche d'Or te Kortenberg met zijn terras voor 1905 (verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg).

Kortenberg. — Leuvense Steenweg
Chaussée de Louvain

Publiciteit voor Gueuze La Bécasse en voor Export Velthem boven het terras van het Grand-Hôtel te Kortenberg (verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps).

Het hoekcafé naast het gemeentehuis van Kortenberg met publiciteitsplaten voor 'Spéciale Boxer' van de brouwerij Schuermans van Kortenberg en van 'Bieren van Velthem' tijdens het interbellum (verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg).

Brouwerijen poogden ook publiciteit te maken via hun bierflessen en hun bierglazen. Het glas van Boxer, Speciale Schuermans is er een voorbeeld van. De naam Boxer kwam van een belangrijke bokswedstrijd tijdens het interbellum. De brouwerij Schuermans uit Kortenberg wenste hierop in te spelen.⁵

Een glas van Speciale Schuermans Boxer uit Kortenberg (verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps).

2. De metrologie van de natte waren of biermaten

De inhoudsmaten werden verdeeld in natte en droge maten. We houden ons bezig met natte maten. Dat ging over bier, wijn en olie. Vooral de biermaten en in mindere mate ook de wijnmaten worden hier behandeld. Voor de Franse periode waren de maten verschillend volgens de meierij, de kasselrij, de heerlijkheid en zelfs per dorp. De Fransen voerden de eenvormigheid in met het metrieke stelsel. Om de oude maten te vergelijken met de nieuwe moet men per dorp de *Tableau comporatif des mesures anciennes et nouvelles 1809-1825* gebruiken. Ze werden opgesteld door het provinciaal kadaster. De omschakeling ging vrij traag. De Fransen voerden het metrieke stelsel in op 7 april 1795. Het werd verplicht in de scholen in september 1816. Het officieel gebruik er van was een gevolg van de wet van 10 juni 1836. Men had drie regimes, namelijk het Franse, het Nederlandse en het Belgische, nodig om de eenvormigheid in te voeren.

Wat het uitzicht betreft zou men nu gemakkelijk kunnen spreken van een ton en van een pint, om moderne termen te gebruiken.

Een ander woord voor ton was een vat. Maar dat was niet zo eenvoudig in het Ancien Régime. In Gent kende men vijf soorten vaten, respectievelijk bestemd voor vloeistoffen, appelen, noten en kastanjes, uien en turf. Ons interesseert hier alleen het vat voor de vloeistoffen.

Voor biertonnen had men 3 soorten:

- dikbuikige vaten: de verhouding bodem- en spondiepte is 840/1000

- middelbare vaten: de verhouding is 880/1000

- dunbuikige vaten: de verhouding is 920/1000.

Voor bier sprak men in de 19de eeuw van 1 ton bier (120 l), een halve ton (60 l) en een vierdeke (30 l).⁶

Het personeel van de brouwerij Vandepitte te Kortenberg tijdens het interbellum: v.l.n.r. Van Meerbeeck, Pinte en Louis Rigo. Ze werken aan de vaten (verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps).

⁵ Interview burgemeester Justin Schuermans, Kortenberg, 1975.

⁶ *Met en Wegen met gerust geweten*, catalogus tentoonstelling, heemkring Het Hoefijzer, Rijmenam, juli-augustus 1983, p. 24.

J. J. HOEBANX, La conversion par le cadastre des mesures brabançonnaises anciennes en mesures métriques, in : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, nr. 159, Brussel, 1993, p. 1-244.

De meest eenvoudige maat is de pint bier. Een vat bier is in 2001 50 liter. Een pint of een glas bier is nu 25 centiliter. Een vat is 200 pintjes volgens de belastingen in België. Volgens de vakorganisatie worden uit één vat 150 tot 180 pintjes getapt. De schuimkraag, het bier dat verzuurt, het bierverlies door het spoelen van de leidingen, de omgevallen glazen en het morsen bepalen het verschil in berekening tussen de belastingen en de vakorganisatie.⁷

De meeste dronken bier met pinten, maar er waren er ook die bier met emmers dronken, vooral als ze werkzaam waren in de biersector. J. Joostens omschreef de toestanden in Kessel-Lo als volgt: "*Als Sooike in de brouwerij komt om zijn vaten bier op te laden, staat er een wit verlake emmer voor hem gereed, gevuld met bier; die drinkt hij gans leeg, ze zullen hem daar nooit een pint bier geven, alleen de emmer*".⁸

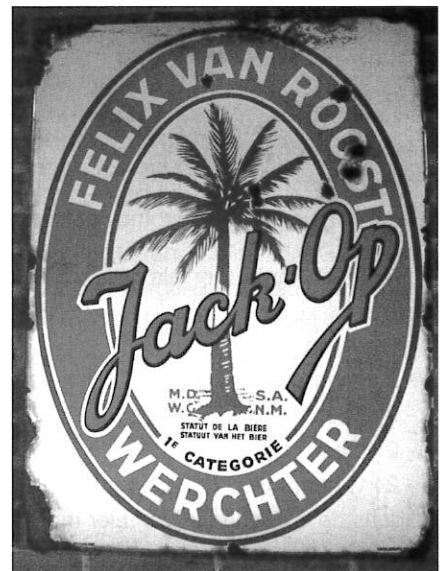
Het uitzicht bepaalde ook de benaming. Een pot had geen deksel, een snel wel. Zo zong men bij de volksdans *De Jan van Leuven* in Winksele: "*Vivat de pot, vivat de snel, leve de maïskes (meisjes) van Brussel*".

De biermaten waren heel verschillend. In het Ancien Régime kwam 1 stoop in de Kasselrij van het Brugse Vrije overeen met 2 potten of met 4 pinten. Eén pint was hier 0,5468 l. In het Land van Waas was 1 pint 0,5766 l. 1 ton was daar 256 pinten. 1 ame was daar 60 stopen of 240 pinten. In de Kasselrij Veurne was 1 vat: 50 stopen: 100 potten: 200 pinten. Eén pint in Antwerpen was 0,7109 l. tegenover 0,6865 in Mechelen. 1 pint was gelijk aan 2 upers. In Kwerps had men de herberg het Uperken. 100 potten waren in Antwerpen 1 aam. In Antwerpen is een dubbele pot bier 1 stoop. In de meierij Brussel was 1 pint 0,3772 l. voor wijn en 0,650 l. voor andere vloeistoffen o.a. bieren. In de meierij van Leuven was 1 pint wijn 0,9029 l. en 1 pint bier 0,6560 l. In het Land van Loon was 1 pint 0,621 l.⁹ Aan de Maaskant en in Limburg werd de term kanne gebruikt. In Rekem sprak men in 1750 van een stenen cruycke van 2 kannen.¹⁰

Men maakte ook een duidelijk verschil tussen de biermaten en de wijnmaten. Eén pot bier in Brussel was 1,30 l. en 1 pot wijn was daar 1,35 l.¹¹ In Erps-Kwerps was 1 pot bier 1,30020 l. en 1 pot wijn van 2 pinten 1,35440 l. Deze gegevens vinden we in het Dossier d'Expertise van het kadaster. Erps-Kwerps volgde dus de Brusselse maten.

Publiciteitsbord voor de brouwerij Mena te Rotselaar (verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk).

Publiciteitsbord voor Jack-Op te Werchter, de brouwerij van Felix Van Roost (verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk).

⁷ E. AERTS, Het hoofdelijk bierverbruik in de zuidelijke Nederlanden (ca. 1400-1800). Enkele kanttekeningen, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, nr. 1-3, 1998, p. 47. (Dit kwam overeen met het Liber Amicorum Raymond Van Uytven).

⁸ J. JOOSTENS, *o.c.*, p. 120.

⁹ P. VANDEWALLE, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Oostende, 1984, p. 50-64.

¹⁰ J. WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog*, Beerzel, 1974, p. 953, p. 956-960.

¹¹ RENARD, *Tarifs métriques de tous les anciens poids et mesures du département de Jemmapes et de ceux de la Dyle*, Bergen, 1806, p. 424-425.

In Rijmenam gebruikte men de volgende maten voor natte waren:

- voor bier:

- 1 aam: 130,02 l.
- 1 stoop: 2,6004 l.
- 1 pot: 1,3002 l.
- 1 pint: 0,6501 l.
- 1 glas: 0,0812 l.

- voor wijn

- 1 aam: 131 l.
- 1 scheef of mark: 5.4576 l.
- 1 gelte: 2,7288 l.
- 1 pot: 1,3644 l.
- 1 pint: 0,6822 l.
- 1 uperken: 0,3411 l.¹²

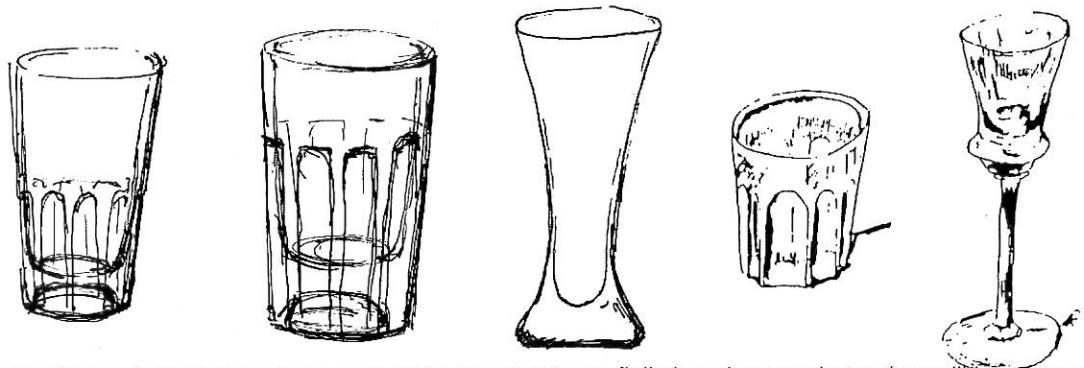
Een aam is de naam van een vat of een ton. De term aam werd gebruikt voor de grote hoeveelheden b.v. wanneer men exportcijfers gaf in de 18de eeuw.

Eén pot bier kwam in Wespelaar overeen met 1,312 l. en één pot wijn met 1,806 l.¹³

'stucken' Hoegaards. Wanneer de brieven in het Frans opgesteld waren, ging het over 'une pièce'. In Brussel is 1 pint gelijk aan 4 uperken. Eén uperken is 0,1693 l.¹⁶ Een waalpot is een kruikvormige drankmaat met 2 oren. Het is een pint van 0,6772 l. Eén waalpot kwam in Brussel overeen met 1 pint. In Zoutleeuw kende men ook de halve waalpot als drankmaat.

Voor het Ancien Régime zijn dat reeds heel wat termen: een stoop, een pot, een pint, een dubbele pot, een ame of aam, een vat, een ton, een halve ton, een vierdeke, een uper, een kan, een kruik, een glas, een stuk, een gelte, een gemet, een scheef, een mark, een waalpot en een halve waalpot. Het is belangrijk dat men de oude drinkmaten in elk dorp noteert. Ze kunnen ook verschillend zijn volgens de periode.

Ondanks het metrieke stelsel bleven bepaalde benamingen bestaan o.a. volgens de vorm van het glas. In Rijmenam kende men in 1915 van groot naar klein: een pint, een streep en een kapperken met voet. Een pint koste tien centiemen, een streep zes en een kapperken

Bierglazen (een kleine streep, een grote streep en een fluike) en jeneverglazen (een dikkop en een halfje) (verz. Karrenmuseum Essen en Museum De Botermolen Keerbergen bezorgd door conservator Richard De Cuber uit Tildonk. Sigrid Joosen tekende de bierglazen).

In Mechelen kende men als natte maten tijdens het Ancien Régime:

- 2 uperen: 1 pint
- 2 pinten: 1 pot
- 2 potten: 1 stoop
- 2 stopen: 1 vaen
- 24 vaenen of 96 potten: 1 aem.¹⁴

Volgens de ordonnantie van Lier moest één ton bier 119 potten omvatten.¹⁵

In Brussel sprak men ook van 1 stuk. Eén stuk was gelijk aan 146,275 l. Het was verdeeld in 54 gelten of 3 gemet. In Hoegaarden bedankte men in de 18de eeuw voor

op voet vijf centiemen. Voor jenever gebruikte men te Rijmenam 'een dikkop' of een druppelglas met dikke voet. Als bierglas heeft men in Keerbergen en omstreken een 'grote streep' en een 'kleine streep'. De 'kleine streep' werd verkocht na 24 u. Deze had een inhoud van 20 cl., wat overeenkomt met de inhoud van wat men in sommige cafés tegenwoordig getapt 'fluike' noemt. Dit 'fluike' drinken minder stevige drinkers of sommige mensen nog wel eens na 24u, indien ze reeds teveel op hebben. De 'grote streep' kon men omkeren. Omgekeerd werd in de 'grote streep' in de periode van de Wet Vandervelde jenever in het zwart verkocht. In Rijmenam was dit een 'gatlekkertje' (33 cl.). Er was in Tildonk ook de 'aaspint'. Een aas komt van het

¹² *Met en wegen met gerust geweten*, catalogus, Rijmenam, p. 22.

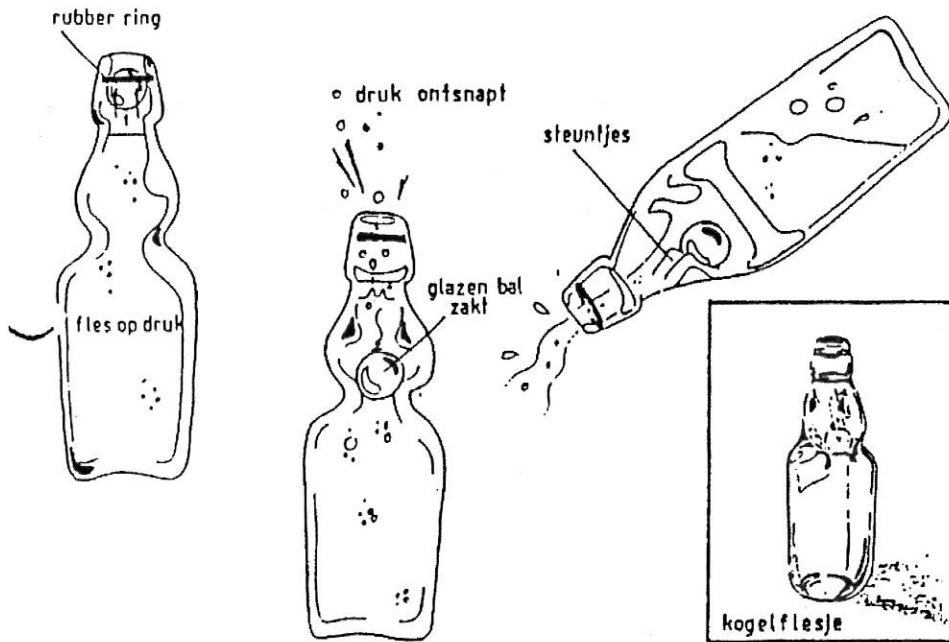
¹³ J.J. HOEBANX, *o.c.*, p. 1-244.

¹⁴ Oude Maten en Gewichten tot aan de Fransche Overheersing in Mechelen gangbaar, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 152, p. 152.

¹⁵ E. AERTS, *o.c.*, p. 47.

¹⁶ M.J. TITS-DIEUAIDE, *La conversion des mesures anciennes et mesures metriques-Contribution à l'histoire économique et sociale*, deel II, s.1., 1963, p. 74.

J.VANDER VELPEN, *Geschiedenis van Hoegaarden*, Leuven, 1959, p. 114.

Het systeem van de kogelfles voor limonades (verz. Karrenmuseum Essen).

Frans 'ance'. Een aas is een oor. Een aaspint is een pint met een oor. Een wijnglas was vroeger een romer, een fluitje wordt nu gebruikt voor schuimwijn. Een 'kleintje' diende voor de jenever. Men kende de 'dikkop' en 'het halfke'. De dikkop is een glaasje of borrel met een zware massieve voet, zodat het niet kan omkantelen. Het halfke is een borrel op hoge voet. De inhoud van twee halfkes is gelijk aan die van een dikkop. In 1914 kostte een dikkop jenever dan ook het dubbel van een halfke: tien centiem en vijf centiem. Bovendien waren de dikkop en het halfke symbolen van het standensverschil. De werkgever of de boer in Keerbergen kon best betalen, dus dronk hij dikkoppen. De werknemer of arbeider dronk halfkes.¹⁷ In de volkstaal kent men ook maten b.v. een scheut jenever of een stoop bier. Stoop of 'Stuppeke' werd de bijnaam voor de persoon die teveel bier dronk.

Bij spuitwater spreken we ook van een glas b.v. een glas Spa.

Dat roept ook de flesjes van het interbellum op. J. Joostens vertelde het als volgt: "Geef mij een glas spuitwater, zegde Berteke. Met de duim duwde de baas de glazen knikker naar beneden die in de hals vast geperst zat. Van zodra de knikker loskwam, begon het water te spetteren. Duidzenden luchtballen kwamen van op de bodem van de fles in stralen omhoog jagen. Dat is de zuurstof die in de fles zit en door de glazen knikker tegengehouden wordt. Als ge het glazen bolletje naar beneden drukt, komt de zuurstof vrij, legde de baas uit". Dat waren beelden uit Kessel-Lo en omgeving. Lang voor de capsuleflesjes en beugelflessen waren de kogelflessen in gebruik bij de limonade-

industrie. De productie van frisdrank was kinderspel. Het volstond om een zoete stroop (vruchtensap en suiker) aan te lengen met water en dit, al of niet onder koolzuurdruk, te bottelen. Het probleem was echter een efficiënt sluitsysteem te ontwikkelen dat onmiddellijk na de vulling het flesje afsloot, zodat het koolzuurgas erin bleef. In 1875 ontwierp Hiram Codd de fles met de glazen knikker erin. De glazen knikker of kogel, werd door de koolzuurdruk tegen een rubberen afsluitring gedrukt. Op deze manier werd de fles hermetisch afgesloten. Door de knikker even naar beneden te drukken ontsnapte het koolzuur en viel de knikker in de hals van de fles. Een vernauwing in de fles hield de knikker tegen. Veel lege flessen kwamen niet terug bij de handelaar omdat de kinderen ze kapotsloegen om te kunnen knikkeren. De familie Goovaerts te Erps had voor W.O. I een dergelijk limonadefabriekje in de Zavelstraat. Ze gebruikten ook kogelflessen. De Codd-fles of kogelfles bleef in gebruik tot in de jaren '30.¹⁸

¹⁷ Interview Richard De Cuber, Tildonk, 2001.

¹⁸ J. JOOSTENS, o.c., p. 121.

Met dank aan Lode Jordaens, conservator van het Karrenmuseum van Essen, voor zijn gegevens i.v.m. glazen en flessen in Essen.

3. Het biervoer

De tonnenwagen is een wagen zonder bodem, schuin naar achter afhellend. Vooraan is de hoge bok voor de bestuurders. Tussen de twee balken van de wagen lagen de biervaten en in kettingen onderaan deze balken konden eveneens biervaten worden gehangen. Sommige bierhandelaars hadden ook een speciale tweewiel kar waarop ze de bakken bier voor de verkoop plaatsten. Zo vonden we een bierhandelaar voor de herberg In de Kroon bij Verschueren-Claes in Keerbergen. Er waren ook de bierwagens met overdekte bok, Cabine genoemd en de laadruimte was ofwel gedeeltelijk gesloten ofwel volledig open en werd gewoonlijk voor bierbakken gebruikt. Er werd ook een tonnenstootkar gebruikt, waarin men de vaten legde. Deze stootkar had ook twee metalen poten, steunders, vooraan.¹⁹

Biervoer in de streek van Keerbergen (verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk).

De bierhandelaar met een bierkar, geladen met bakken bier, voor de herberg In de Kroon bij Verschueren-Claes in Keerbergen (verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk).

Louis Rigo uit Kortenberg tijdens W.O. II met de bierkar van Vandepitte. Het paard was dat van 'Pikke Dries' (verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps).

¹⁹ Met een speciale dank aan Richard De Cuber uit Tildonk (Hambos) voor het nalezen van dit artikel wat de technische gegevens betreft.

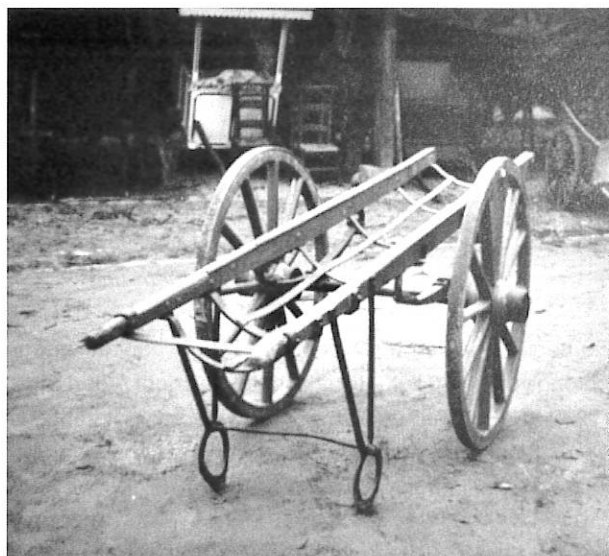
De gesloten bierwagen van de brouwerij van Haecht (verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk).

De open bierwagen van de brouwerij van Haecht (verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk).

Besluit

Herbergen werden aangeduid met uithangborden, die traditioneel of origineel waren. Bieren werden gepropageerd via reclameplaten, bierglazen en bierflessen. De metrologie van natte waren en speciaal dan van de biermaten zit nog maar in een beginstadium. Daar moet nog heel wat onderzoek lokaal uitgevoerd worden. Het biervervoer gebeurde met tonnenwagens, gesloten en open bierwagens en tonnenstootkarren.

De tonnenstootkar om bier te vervoeren (verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk).

Henri Vanoppen
 Leuvensesteenweg 839
 3041 Erps-Kwerps

Verz. Fons Dierickx.

“Monsieur Remy que diable!?” Schaking en collocatie omstreeks 1740 rechtsgebied Ieper

Benedict Wydooghe

Proloog

*“Komt, luistert met verstand,
wat er in ons Nederland
Van een jongman en dochter is gebeurd:
’t Is eene zaak weerd om te zijn betreurd!”*

Zo begint een lied over kloosterdwang waarvan de oorsprong voor 1830 ligt. Het is opgetekend door Albert Blyau (1872-1946) in het *Iepersch Oud-Liedboek*. Het zangstuk vertoont opvallende parallellen met een merkwaardig liefdesverhaal uit het Ieperse in de jaren 1740-41.¹

*“Van twee verscheiden liên:
kwamen malkander hunne trouw te biên.”²*

Het liefdesverhaal, opgetekend in een schakingdossier bewaard in het Rijksarchief Gent, schetst, net als het lied, een beeldend schouwspel van intriges en seksuele avonturen van de schaker enerzijds, de lastercampagne en het machtsspel van een machtige vader anderzijds. Het lied vat de casus krachtig samen. Een machtige vader laat zijn dochter na een schaking en haar huwelijk met een man van lager allooï opnemen in een klooster: kloosterdwang.

Aan de hand van de procesdocumenten reconstrueren we het verhaal dat illustreert hoe de betrokkenen, de getuigen en de omgeving de schaking ervaren. Het verloop en de gevolgen houden elkaar niet altijd (chrono)logisch bij. Daarvoor zijn de data te schaars en zijn er vooral te weinig vergelijkbare studies. Dat er weinig onderzoek is

¹ Procesdossier nr. 23.181, Raad van Vlaanderen (Rijksarchief Gent) is overwegend in het Frans opgesteld en voorzien van slecht geschreven ooggetuigenverslagen. Het is gekopieerd in de schepenbank van Ieper. Andere bijdragen zijn leesbaar en eenvoudig. Verklaringen komen van verschillende personen maar zijn inhoudelijk nagenoeg identiek.

² A. BLYAU en M. TASSEEL, *Iepersch oud-liedboek*, Brussel, 1962, p. 397-401 en p. 579. Liedfragmenten worden hier gecentreerd cursief weergegeven.

gepleegd omtrent schakingen (*raptus* of *crime de rapt*) in de nieuwe tijd is niet verwonderlijk.³ De gemelde voorvallen zijn immers zeldzaam. Dit middeleeuwse gebruik waarbij een meisje tegen de wil van haar ouders wordt weggeleid, wordt na de 16de eeuw een uitzondering.⁴

Dramatis Personae

De hoofdrollen in dit proces zijn - zoals de tijd dat wil - toebedeeld aan twee mannen. In het spektakel dat ze opvoeren vormt de hoofdprijs de minderjarige Jeanne Catherine Caroline de Baudinne, kortweg Catherine, een adeldochter van ongeveer twintig lentes. Over haar gezinsleven en haar amoureuze betrekkingen zijn de documenten niet vrijgevig. Des te uitvoeriger zijn ze over haar belagers: haar vader, baron Gabriel de Baudinne enerzijds en haar schaker Jean Remy anderzijds. "*Sonder te connen segghen den precijsen daght*" speelt alles zich af in de jaren 1740 en 1741. Biografisch weten we dat Gabriel de Baudinne directeur is van de Ieperse posterijen en sinds 1736 de titel van baron van de Vlaamse heerlijkheid Waasten (Dolieu) draagt, een overdraagbare titel op de eerstgeborene.⁵

*"D'ouders van dees dochter waren rijke van goed
En daarbij hoog van moed."*

Jean Remy's levenswandel is uitgebreider aan de orde. Geboren en gedoopt in Leuven op 18 maart 1701 als zoon van Thomas Jean Remy en Anne Gregoire huwt hij op een niet beschreven moment Marie Françoise Le Sage. Tijdens deze periode "*il s'est toujours un homme de bien et d'honneur*" getuigt een geestelijke.

De getuigenis contrasteert met een lekengetuigenis die netelig vertelt hoe Remy in het begin van de jaren dertig Johanna Therese Lambrecht omstreeks middernacht, voor haar huis, lastig valt. "*Voor de deure*" hoort de zoon van Johanna roepen "*moort, moort en (...) is daedelijck uyt zijn bedde ghespronghen alleen aen hebbende sijn hemde ende soo ghelooopen naer de voordeure*

en zag dat het zijne moeder was welke door Remy op de straete gheattaqueert ende aenghetast was." Eenmaal bij de twee aangekomen stelt hij vast dat "*Remy haer vast was houdende met den eenen handt bij haeren arm ende met den anderen handt een bloodt jachtmes op haer hals ofte borst.*" Heel de goegemeente komt bij de promiscue voorstelling en ene Gillis De Moor interfereert. "*Monsieur Remy que diable - allez vous faire, allez vous tuer cette femme.*" Iemand anders roept "*monsieur Remy je vous connais bien, c'est donc vous qui vent attaquez des honettes femmes la nuit et les maltraiter de la sorte je vous promet que j'en porterai justice.*" Het voorval loopt af met een sisser als moeder binnengetrokken wordt en Remy "*om sijne colère te breker*" naar het venster loopt, zich scheldend tot het huishouden richt en hen bedreigt met "*als den heer procureur generael n' dat soud vraeghen ghij en moet dit niet al segghen...*" Tot zover een voorval waar het procesdossier bol van staat.

Tussen 1731 en 1738 woont het koppel Remy - Le Sage in de kasselrij Warneton en verhuist in '38 naar Ieper. Ook in Ieper spreken de geestelijken hun lof uit over zijn onberispelijk goed gedrag en zeden.⁶ In de periode 1738-1740 verdwijnt Remy's echtgenote uit de documenten. Marie overlijdt voor Remy 39 wordt.

Uit *Verliefd, Verloofd, Getrouwd. Huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Brussel, 1988, p. 31.

³ Het onderzoek van de archiefstukken uit de periode vormt een hiaat in de heemkunde en verdient op zijn minst een dubbele invalshoek. Enerzijds is er het thema gezinshistorie waarvan Els Kloek de standpunten in dit debat in kaart brengt. Zie: E. KLOEK, *Gezinshistorici over vrouwen. Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor de vrouwengeschiedenis*, Amsterdam, 1989. Een andere invalshoek is die van jongeren en jeugdcultuur waarvan de lectuur uitgebreid is.

⁴ J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie. In de bisdommen Antwerpen, Gent, Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tielt, 1971-72, p. 130.

⁵ In dat jaar verleent Karel VI hem deze titel. Zie: L. DUERLOO en P. JANSSENS, *Wapenboek van de Belgische adel. Van de 15de tot de 20ste eeuw*, Brussel, 1992, 4 dl. Het wapenschild van de Baudinne wordt heraldisch omschreven als "*d'argent, à trois chevrons de gueules, au chef d'or, chargé de trois merlettes de sable /... couronne à perler... (supports:) deux lions d'or, les têtes contourné(e)s, armés et lampassés de gueules.*" Zie p. 198. Een afbeelding van het wapenschild zie plaat 1532, dl. 4.

⁶ "*Joannem Remy habitasse in parochia nostra per duo annos cum dimidio et ebidem sese honeste*" verklaart een zekere Werckijn. Dezelfde dag, 25 mei 1740 legt collega pastoor Jean Benoit een getuigenis af. "*Je soussigné chanoine de la Cathédrale et pasteur de la paroisse de St. Nicolas a Ipres certifie a tous que Jean Remy a este l'Espace de deux années et demi mon paroissien ayant et en mariage pendent quel temps il s'est conduit en honnête homme et véritable Catholique Romain sans jamais avoir eu aucune plainte a sa charge de son devoir de chrétien touchons la communion.*"

Weduwnaar op vrijersvoeten

In de verklaringen reppen de geestelijken geen woord over haar dood, noch over Remy's activiteit na haar overlijden. Het hertrouwen van weduwnaars is in het late Ancien Régime courant. In vergelijking met hun vrouwelijke collega's storten weduwnaars op middelbare leeftijd zich snel in een nieuw avontuur. Eén op vijf weduwnaars dekt het bruidsbed kort na de lijkdienst van z'n vrouw.⁷ Redelijke leeftijdsverschillen zijn niet ongebruikelijk.

Remy gaat vrij snel op zoek naar een nieuw lief. "*Remy a commence les poursuites envers elle.*" In dit citaat gaat het om de dochter van baron de Baudinne. Contact leggen en/of houden met een adellijke dochter – een vrouw boven zijn stand – is niet eenvoudig. De Raad van Vlaanderen vraagt zich stellig af hoe de connectie tussen Remy en Catherine mogelijk is. Wij stellen vast dat Remy eind jaren dertig een briefwisseling onderhoudt met de jonge dame, maar men verzekert zich "*qu'il est vrai que la demoiselle Baudinne n'ayant pas faire attention au contenu de cette première lettre.*" Bij een volgende brief gaat Catherine in op Remy's post.⁸ In het lied uit het oud lepers liedboek lezen we:

*"Dien brief wierd haar besteld,
Door eenen vriend, vermeld!"*

Geen vriend bezorgt de brieven aan Catherine, maar "*la femme d'un commis des domaines*" met als doel Remy te introduceren in het huis en hem de gelegenheid te bieden te praten met Catherine. Een brief van de baron, gericht aan de Raad van Vlaanderen, vertelt over nachtelijke samenkomsten van Remy en Catherine.

Tijdens één van die afspraken vertelt Catherine aan Remy dat zij haar vaders toestemming nodig heeft om hem te huwen. Let wel: in de getuigenissen is het niet Catherine die optreedt. Dat doet zij slechts één maal. Men beschrijft haar in de derde persoon. "*La Demoiselle voulant donner accomplir sa promesse et sachant bien qu'une mineur se peut pas se marier sans le consentement de son père, savait aussi les moijens dont il faut se servir, lors qu'un père ne veut ij consentir.*" Remy is aanwezig in Catherines kamer en in dit intieme vertrek kan er een leugen om bestwil van af. "*Qu'il est vrai que les négatives de condition d'age et de fortune eu les séductions n'étoient d'aucune considération en Flandre, non plus que ce consentement d'un père a sa fille mineure.*"

Liefdescorrespondentie. Uit *Verliefd, Verloofd, Getrouwd. Huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Brussel, 1988, p. 103.

*"Schoon dat z" haar minnaar had beloofd te trouwen,
zijn verliefd hert brak schier van druk en rouw"*

Over de schaking zelf geven de documenten niets prijs. Ontvoert Remy Catherine of gaat zij uit eigen wil mee? Het laatste is waarschijnlijk. Schakingen waarbij meisjes tegen hun eigen wil in worden weggehaald zijn uitzonderlijk. Veeleer gaat het om een huwelijksvoorbereiding tegen het verlangen van de ouders in.⁹ Maar de ouderlijke supervisie betreffende de partnerkeuze weegt door als het iemand van een lagere positie betreft. Een huwelijk met iemand die minder of niets bezit, is voor welgestelde ouders schrikwekkend. De *mésalliance* brengt niet alleen de financiële situatie van de familie schade toe. Ook de status kan ondermijnd worden. Aan de 'blijf bij je stand' gedachte is ontsnappen bijna onmogelijk.¹⁰

*"Hij schreef, bedroefd van moed,
een brief, geteekend met zijn eigen bloed,
dat hij haar nooit en zal verlaten,
noch met geen ander vrouw
treden in d'echte trouw."*

⁷ C. VANDENBROECKE, *Vrijen & trouwen van de middeleeuwen tot heden. Seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief*, Brussel, 1986, p. 25; H. STORME, *Die trouwen wilt voorsichtelijk. Predikanten en moralisten over de voorbereiding op het huwelijk in de Vlaamse bisdommen (17de -18de eeuw)*, Leuven, 1992, p. 126.

⁸ Ongeletterdheid is geen hindernis om liefdesbrieven te produceren of te consumeren. P. BURKE, *Stadscultuur in Italië tussen renaissance en barok*, Amsterdam, 1988, p. 160.

⁹ J. DE BROUWER, *o.c.*, p. 130.

¹⁰ Sociale endogamie of homogamie remt sociale mobiliteit af. H. STORME, *o.c.*, p. 223-224; C. VANDENBROECKE, *o.c.*, p. 25; C. LIS en H. SOLY, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw*, Antwerpen, 1990, p. 65. Dit leiden de auteurs af uit burgerlijke fictieteksten.

Gabriel de Baudinne beroept zich op de wetgeving, de moraal en zijn ouderlijk consent om het koppel te waarschuwen en hen het huwelijk af te raden. Maar Catherine en Remy beschikken over diverse achterpoortjes. Het canoniek recht eist de ouderlijke toestemming niet op straffe van ongeldigheid, aan de moraal valt te schaven en bovendien is de kerk bereid kinderen te beschermen

tegen vormen van ouderlijk machtsmisbruik.¹¹ Ondanks alle aanmaningen van de baron stapt het koppel zonder dagtekening het huwelijksbootje in. "*Nous Jeanne Catherine Caroline de Baudinne et Jean Remy au bureau principale promettront pour l'amour et affection mutuel marier ensemble et que l'un ou l'autre de nous soudignees ne pourra se de partir. Au contraire promettons d'accomplir*

Uit *Vertieft, Verloofd, Getrouwd. Huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Brussel, 1988, p. 117.

¹¹ H. STORME, *o.c.*, p. 223-224. Vastberaden jongeren omzeilen de oppositie van hun ouders door de pastoor om de tuin te leiden of door zich te beroepen op de supplettoire permissie van de officiaal. Meestal zijn dergelijke conflicten geen aanleiding tot een procedure voor de kerkelijke rechtbank, maar worden ze binnenskamers opgelost, eventueel na interventie van een geestelijke.

notre mariage selon les foix de notre nome la Ste Eglise apostolique et romaine (...) si bien qui em au va que la mort qui pourra nous séparer en conséquence de qua ij avons fait deux pareilles promesses (...). Signé Jean Remy et Jeanne de Baudinne."

De documenten vermelden niets over de priester die het huwelijk inzegent. Het is de pastoor verboden het huwelijk in te wijden als toestemming van de ouders ontbreekt. Daarvoor is permissie van de bisschop vereist en blijkbaar komt hier niets van in huis.¹²

Trouwen is in zekere zin een formaliteit, onderdak vinden is een ander paar mouwen. Na enige omzwervingen vindt het koppel onderdak bij een zekere Jacques Gouderzeune. Gouderzeune biedt jonge twintigers regelmatig onderdak aan en heeft snel door dat het om een besproken zaak gaat. Hij biecht anoniem bij Fulgentius Hellinkx, een predikant binnen het klooster van de Augustijnen bij Ieper.¹³

CONCORDIA MARITALE di Piet. Leone Casella. Eendracht des Houliyx.

Uit *Verliefd, Verloofd, Getrouwd. Huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Brussel, 1988, p. 119.

Voor de rechterlijke macht is Hellinkx niet beschaamd het biechtgeheim prijs te geven en hij vertelt dat de ongeruste Gouderzeune hem onder vier ogen vraagt of de bijeenkomst "gepermenteert was t'zijn huuse selfs bij nachte."¹⁴ De gegevens maken niemand iets wijzer gezien Gabriel de Baudinne één en ander uitvist en vaststelt dat "sijn dochter hadde geweest in 't huys van Sieus Jacques Gouderzeune."

Om tegen dit 'morganatisch' huwelijk op te treden heeft de Beaudinne diverse gebruikelijke middelen ter beschikking. Op drie fronten tegelijk voert hij strijd. Nadat hij eerst zelf op onderzoek gaat, laat hij zijn dochter (om haar af te schermen tegen deze "homme sans aveu") collokeren.

*"Gij en zal de zonne nooit meer aanschouwen,
noch ook geen mensch meer zien
in uw leven misschien!"*

Tegelijk spant hij een proces aan tegen Jean Remy, met de nodige portie laster die hier traditioneel bij komt kijken. Hoe hij het voor mekaar krijgt om zijn ondertussen gehuwde en op de vlucht zijnde dochter terug te vinden, haar zogezegd opnieuw te schaken en haar uiteindelijk te collokeren, weten we niet.

Collocatie

Onderzoek toont aan dat bij het collokeren van minderjarigen de gezinsstructuur en niet de sociale klasse een eminente rol vervult. Vooral weduwen en weduwnaars laten hun kinderen gedwongen opnemen.¹⁵ In dit geval valt niet eenduidig op te maken of Gabriel de Baudinne weduwnaar is of niet. Het feit dat de documenten nergens verwijzen naar een echtgenote of een moeder maakt de hypothese dat de baron weduwnaar is niet onrealistisch. Nu, in elk geval, de baron slaagt erin om zijn dochter opnieuw aan zijn ouderlijke macht te onderwerpen.

*"Men stak haar vol ellend
in een nonnekonvent"*

Bij een rekest tot opsluiting bemoeien de schepenen zich sporadisch met het alternatief van de instelling. Als de inrichting erkend is, kan de suppliant de locatie van hechtenis voorschrijven. Na een eerste opsluiting in het Ieperse Kapucijnenklooster verzoekt Gabriel de Baudinne niet de schepenen, maar de Raad van Vlaanderen om zijn dochter over te transfereren naar een klooster in Gent.¹⁶ Na

¹² J. DE BROUWER, o.c., p. 131.

¹³ "Sekeres onbekenden gemeenen persoon bij hem is ghecommen sprekende vande vrijagie van den Jean Remy en de Catherine de Baudinne."

¹⁴ De biechtvader is een opvallende getuige. Hij antwoordt niet op gestelde vragen en hij sluit zijn getuigenis af met een handtekening in een eigenaardige kalligrafische stijl die op geheimschrift lijkt.

¹⁵ C. LIS en H. SOLY, o.c., p. 58. Het wegvallen van een ouder dwingt het gezin tot een herziening van de rol- en gezagspatronen, wat tot spanning en conflict leidt.

¹⁶ "Pour rester jusques a ce qu'il en soit (...) que la séduction par Remy étoit parvenu a remontrant sa fille mineure pourvoit entraîner et que dans tous les pays bien polices, on ne peut souffrir pareils attentats, elle en chargea les revend évêque de faire colloquer dans un cloître fermée."

zich te beroepen op het advies van het klooster in leper antwoordt de Raad Van Vlaanderen genuanceerd instemmend.¹⁷ Voldoet het leperse klooster niet aan de opzet van de baron, namelijk alle contacten tussen zijn dochter en Remy onmogelijk maken? Dat er voor Remy geen mogelijkheden zijn om het leperse klooster al dan niet fysiek binnen te komen, is onwaarschijnlijk, daar de brieven het contactverbod expliciet vermelden.¹⁸ Een maand na de opname in Gent, op 11 juni 1740, schrijft Catherine haar vader een brief vanuit het Sint-Barbaraklooster waarin zij verzoekt uit te treden.¹⁹

*"Men wier haren druk gewaar:
In 't eerste van haar proefjaar
Wierd z' uitgemergeld in haar wezen bleek,
Dat zij hetzelfde meisje niet meer geleek."*

Om te achterhalen waarom zij daar weg wil, hoeft men geen groot denker te zijn. Maar Catherine motiveert niet. Het lijkt op het eerste gezicht onbetwistbaar dat deze vermogende opgeslotene niets te klagen heeft in vergelijking met haar proletarische lotgenoten. Het kost- en onderhoudsgeld is voor de familie een meerkost, maar betekent voor het klooster een lucratieve bezigheid. De zielzorgers staan niet te springen om het meisje af te staan. Bijgevolg mogen we ons geen illusies maken over de behandeling van Catherine.²⁰ Het lied getuigt de toonaard.

*"De vrouw van 't klooster boos heeft hare klacht aan-
hoord;
haar in den kerker sloot.
Zij zei: "Boet daar uw lust!
Uw minnevlam zal worden uitgebluscht!"*

De brief met het verzoek tot vrijlating blijft onbeantwoord.

Portie laster

"Menig bruidegom zou even wachten zich in het huwelijk te storten, als hij zo verstandig was eerst uit te vorsen wat voor grapjes zijn schijnbaar ingetogen en kuise bruid lang voor het huwelijk al had uitgehaald" schrijft Erasmus er-

gens in zijn *Lof der zotheid* in de 16de eeuw. In dit geval zijn de zaken omgekeerd. Als we de laster in het procesdossier geloven, blijkt bruidegom Jean Remy een kleurrijke carrière achter de rug te hebben op het moment van de schaking; de bruid is zo kuis als wat.

Uit spaarzame toespelingen valt echter op te maken dat de baron zijn toevlucht neemt tot het verspreiden van laster en zich in verbinding stelt met een groep lichtzinnige vrienden die tegen een prijs valse getuigenissen aflegt. Gabriel de Baudinne dringt er op aan dat Jean Remy niet zomaar terecht staat voor "*le crime de rapt*", maar voor alle andere "*repris en ladite requête*." Het is bijna nodig een inventaris samen te stellen van de getuigen en hun verklaringen en nog blijkt het niet evident uit te maken welke verklaringen behoren tot het domein van de roddel (calomnie) en welke getuigenissen de feiten pogen te beschrijven.

Eén patroon springt in het oog. Van de minstens vijftwintig getuigen zijn bijna een kwart geestelijken (zes in totaal). Opmerkelijk is dat zij consequent in het voordeel van Remy spreken. Hiertegenover staan de verdachtmakingen van leken die weinig goeds verwoorden over Remy.²¹ Jean Baptiste Delboo, een 50-jarige landmeter uit leper getuigt over Jean Remy in aanwezigheid van "*zijne vrouwe ende twee vrouw persoonē*" deelnemend aan een orgie waar Remy "*geheel bloot uytteekende sijne mannelijkheijt was danssende oock (...) opheffende hunne rock en sonder te connen seggen of sulex soo schandalensel was gebeurend als wanneer den attestant (...) om de compagnie plaisir te doen heeft geproposseert het vertoonen de lanterne masie gelijk hij oock in effecte gedaen heeft.*" De vrouw van de landmeter Egide De Moor dikt het verhaal aan. "*Remy a pris sa femme en pleine compagnie par les parties honteuses et a pris un avalé du vin la bouche.*" Tenslotte vertelt de 50-jarige weduwe Louise Barbe le Sage over Remy en anderen: "*qu'ils ont couché a trois dans la grande chambre de sa maison et que la soeur de l'attestant lui a dit le lendemain qu'ils avoient tous trois dans le même lit...*"

*"Al wat men zei of niet,
haar oude lief bleef altijd met haar zijn."*

¹⁷ "A si les faits ij repris sont véritables nous vous van Karel VI en chargeons défaire colloquer incressement La Fille Mineure du suppliant dans un cloître fermé" getekend met "l'Empereur du Roy," mei 1740.

¹⁸ "Nous vous en chargeons de donner les ordres nécessaires aux Religieuses du couvent ou elle sera remise, pour qu'on ne lui permette pas de parler, ni d'avoir aucune communication par écrit ou autrement avec ledit Remy au aucune autre personne." Afkomstig van L'Empereur du Roi, ingesloten in "copie du décret sur la requête de Gabriel de Baudinne Baron de Doulieux."

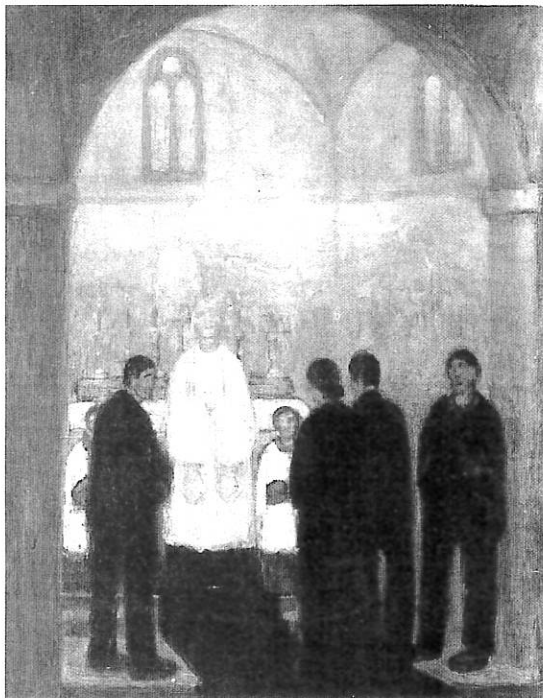
¹⁹ Zijn er archiefstukken te vinden over Catherine de Beaudinne binnen het klooster van St.-Barbara en kunnen deze ons tot een vollediger beeld brengen van het proces Remy-Beaudinne? Sint-Barbara of Joris Vrancxklooster (1579-1794). Mogelijk info in het RAG, inv. nr. 56. Inventaris Sint-Barbaraklooster te Gent bij diverse losse stukken, 1581-1781; de ontvangstbewijzen renten, 1643-1794 of varia, s.d. Zie: J. DECAVELE en J. VANNIEUWENHUYSE, *Archiefgids, deel 1 oud archief*, Gent, 1983, p. 226-227, nr. 490, reeks XXXVII, (2 dozen).

²⁰ C. LIS en H. SOLY, o.c., p. 183-191.

²¹ Lekengetuigenissen afgelegd in 1740 spannen Remy's privé breed uit. "J'ay (...) vu que Remy a plusieurs fois fait rester chez luy la nuite des Demoiselles et après avoir bien bue et le soule ensemble Remy a fait coucher avec luy une Demoiselles dans le même lit (...) elle la nommant putaine et la tainant par les cheveux et finalement que Remy a este si seclerat de coucher avec sa femme et une nièce de sa femme."

Het mag de lezer ongeloofwaardig overkomen. Het verhaal "hij wierp mij op de grond, propte een zakdoek in mijn mond en sjarde mijn rok omhoog" komt in deze tijd vaker terug.²² Na deze lezing lijkt Jean Remy een drankzuchtige met een inclinatie tot promiscuïteit. De fantasievolle scheldkanonnades zijn echter ongeloofwaardig. Smaad en laster zijn een strategie die zich uitsluitend bezighouden met het seksuele gedrag van het mikpunt. Het is niet schrander de insinuaties nauwgezet op te vatten. Ze dienen gelezen als een systeem dat de reputatie van Remy moet vernietigen.²³

Om te spreken van een systeem moet een zekere opzet, een zekere organisatie aangetoond worden. Een bundel met het opschrift "*Amplification au mémoire justificatif du Remy*" noteert dat Baron Baudinne zijn toevlucht zoekt tot gebied van de laster. Te paard trekt de baron naar Roosebeke en ontmoet er een zekere heer Robays. Hij trekt richting Roeselare, ziet er Philippe De Langhe waarop hij doorreist naar Brugge en er een derde persoon ontmoet. Al deze aangesprokenen getuigen ten nadele van Remy. Het kwaad opzet wordt ontdekt.²⁴ Peter Burke

Albert Servaes. De inzegening van het huwelijk, 1920. Uit *Verliefd, Verloofd, Getrouwd. Huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Brussel, 1988, p. 197.

vraagt zich af of de smaad maar iets vertelt over de seksuele activiteiten van de beschuldigde. Misschien schetsen de rekeningen een genuanceerder beeld van de ernst van het misdrijf.

Financiële graadmeter?

Over de proceskosten bestaat minder twijfel. Gabriel de Baudinne vraagt uitdrukkelijk een overzicht aan van de uitgaven. De opgetelde kosten bedragen 344 gulden.²⁵ Alle uitgaven zijn voorzien van een beschrijving. Veertig procent van de uitgaven zijn besteed aan lonen, 58 procent gaat naar het onderzoek. Hiertegenover staat het bedrag van 2:14:0 ingebracht voor de briefwisseling met de baron.

In het procesdossier zelf wordt verwezen naar de Costuymen van Vlaanderen uit 1546 waarin staat "*Van ymandt kindt te ontledene ofte ontscakene: item, zoo wie een man wijselick kindt ontleede (...) ende daer mede betrocke in huwelicke jehens den danck ende versitte van vadere (...) ende maeghen dat waren de principalen up de boete van LX keyzers guldenen van XL gr. stic ende behulpers elk XXX ghelicke guldenen.*"²⁶

Tot het begin van de 17de eeuw zijn de boetes van deze aard, niettegenstaande de frequentie schakingen afneemt. Dat op het eind van de 17de eeuw schakingen ernstig worden genomen, is af te leiden uit het feit dat daders opgesloten worden en uit de zware geldboetes van 300 tot 400 gulden.²⁷ Dit laat ons toe te stellen dat het proces Remy duur uitvalt. Toch is relativering nodig. De kostprijs van het proces is geen graadmeter voor de ernst van het misdrijf. De hoge kostprijs is te verklaren door de duur van het proces en deze is afhankelijk van de financiële draagkracht van de procesvoerder. De uitspraak van de Raad van Vlaanderen is niet op te maken uit de bestudeerde documenten. We vermoeden dat dit bedrag ten laste komt van Jean Remy, aangezien de baron de rekening op dringend verzoek laat maken.²⁸

*"Zij riep schier dag en nacht al kermen,
bedroefd, op haar minnaar,
Met vele zuchten zwaar."*

²² S.F. GRIECO, Lichaam, uiterlijk en seksualiteit, in: G. DUBY en M. PERROT, ed., *Geschiedenis van de vrouw*, Amsterdam, 1992, 6 dl.

²³ P. BURKE, o.c., p. 121-138.

²⁴ "*Cette seule action fait connoître les voies indirectes que le Sr Baudinne a prises pour nuire a l'honneur et la réputation du dit Remy. Cest pourquoy, il se retire vers votre (...) la priant très humblement de vouloir, si faire se peut luy donner communications des autres faits dont on la accuse: pour pouvoir s'en justifier pleinement, amoins que vous ne le jugerie pas nécessaire, parce que il est assez évident que le Sr Baudinne ne s'est servis que d'un ramais de gens de mauvaise foy pour pouvoir en imposer la cour comme il a fait, ausi le calomnie espere que par votre rescription vous la desabusez, afin qu'il ne reste la mandre tache son honneur et a sa réputation.*"

²⁵ In het totaal merken we een verschil van 000:10:0. Fouten bij dergelijke rekeningen zijn courant.

²⁶ E. I. STRUBBE en P. DE SIMPEL, *Costumen van Vlaanderen, Kwartier Ieper, Costumes de la ville et chatellenie de Warneton*, Brussel, 1958.

²⁷ Uit 45 Gentse gevallen tussen 1569 en 1576 is schaking een inbreuk op het ouderlijk gezag en de opgelegde geldboetes zijn klein. J. DE BROUWER, o.c., p. 130.

²⁸ Misschien bieden de archieven van de Raad van Vlaanderen nr. 7488 of nr. 7489 uitsluitel? J. BUNTINX, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, Brussel, 1964, 9 dl.

Epiloog

Als schrijver van deze tekst moet ik de lezer ontgoochelen. De verwachte ontknoping komt er niet. Het werd geen liefdesverhaal.

*"Zij en was maar half content,
geprofest in 't konvent,
Men wenscht haar veel geluk"*

Doorheen dit schilderachtige procesdossier ontwarren we klemtonen en actoren die bij een 'crime de rapt' naar voor treden. Ondanks een zekere voorspelbaarheid is het geval Remy volgens de achttiende-eeuwse gangbare normopvattingen uitzonderlijk. Waarom de heisa? Omdat hij hertrouwde met een minderjarige of omdat hij langs de vader om handelde? Of beide?

*"O schenders van Gods wet,
Van God zijn huwelijk zelf ingezet"*

Verder kunnen het standenverschil, de ongebruikelijkheid van een huwelijk met een minderjarige en de gezinsstructuur bij de Beaudinnes de ongewone opname van Catherine verklaren. Daarenboven vormen meisjes op verzoek van hun ouders of voogd opgesloten een minderheid en zijn rebelse meisjes in de achttiende-eeuwse 'high society' eer uitzondering dan regel. 'Onhandelbare' dochters komen door de bank genomen uit de lagere klassen.²⁹ Tenslotte blijkt een mesalliance een marginaal aantal keren als motief bij het verzoek tot opsluiting. In de regel vormt krankzinnigheid de reden.

*"Van het menschdom,
zoo wreed geschonden!
Vervloekt, o geld en goed,
Oorzaak van tegenspoed!"*

De documenten laten ons op het eerste zicht in het ongewisse over de ware aard van de hoofdrolspelers: de schaker, de baron en de geschaakte. Over Remy zijn we vrij uitgebreid gedocumenteerd via schrifturen die we met een korrel zout moeten lezen. De gebrekkige informatie over

Uit *Verliefd, Verloofd, Getrouwd. Huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Brussel, 1988, p. 268.

²⁹ C. LIS en H. SOLY, o.c., p. 86-87.

de baron en zijn dochter is niet de schuld van mogelijke leemtes in de documenten of in de procesvoering. De leemte wijst ofwel op het ontbreken van een eenduidige lezing van de tijdgenoot óf op een aperte overeenstemming in interpretaties. Indien we deze geschiedenis niet lezen als die van de individuen Jean, Catherine en Gabriel, maar als een context, illustreert dit proces een overgangsfase inzake de opvattingen over seksualiteit. In de tweede helft van de achttiende eeuw worden huwelijk, liefde en seksualiteit meer met elkaar verbonden.³⁰ Wie tussen de regels leest, merkt dat het niet gaat om een wanhopige baron zoals de stukken vermelden. "*Ne voiant plus sa fille, l'a cherché de tous cotez et l'aiant en fin trouvé séquestrée de l'autorité de l'official, il a taché de trouver les moijens de perdre celui qui faisait les inclinations de sa fille.*" Neen, de aanwijzing steekt in een detail. De drie onderscheiden inhouden van het woord '*inclination*' zetten ons op het spoor. '*Inclination*' betekent niet alleen 'huwelijk uit liefde', maar ook 'geliefde' of 'neiging'.

1. - Neiging - Vóór de tweede helft van de achttiende eeuw blijkt vrouwelijke seksualiteit eerder een manipulatiemiddel dan een vorm van affectie. In deze optiek is de betekenis 'neiging' doorslaggevend. Zolang de baron de actie van zijn dochter als een 'manipulatieneiging' definieert, wordt hij gedwongen tot bestaande en beproefde strategieën van collocatie en laster. De afgekochte lekengetuigen passen in dit kraam. De getuigenissen zijn omvangrijker dan die van de geestelijken (verwijst dit naar een laïciserende maatschappij?) en hebben impact. De wispelturigheid van de verklaringen en het feit dat zij soms

Verz. Fons Dierickx.

ingetrokken worden, kelderen de procesvoering van de baron op geen enkele wijze. Indiceert dit een poging van buurt en kennissen om de disciplinerende van de buitenbeentjes aan te klagen?³¹

2. - Huwelijk uit liefde - In de tweede helft van de achttiende eeuw worden huwelijk, liefde en seksualiteit meer met elkaar verbonden, niettegenstaande velen dit meewarig bekijken. Geestelijken treden meermaals op als getuige en in alle gevallen pleiten zij in het voordeel van de beklaagde. Bij hun verklaringen stellen we vast dat hun pogingen om de vrede te herstellen weinig succes kennen. De argumentaties van hun bemiddelingen zijn lapidair. Remy is een goed en gelovig mens, point final. Parallel met deze bevindingen wijzen Lis en Soly erop dat bij collocaties de machteloosheid van de geestelijken opduikt. Het zou kunnen dat er tussen Jean en Catherine iets moois aan het groeien is, maar helaas zijn het enkel de liefdesliedjes en de dichtkunst en niet de geschiedenis die zich onledig houden met de hartstocht. De essentiële verklaring is die van Catherine. Helaas zijn haar getuigenissen schaars. Catherine tracht de beschuldigde zo zwart mogelijk af te schilderen, maar de woorden komen niet uit het hart. "*Que c'est un homme sans aveu: que parce qu'il a toujours vécu d'une manière détestable, et qui sa fille le trouve la plus malheureuse de toutes les créatures si elle estoit assez infortunée pour devenir la femme d'un tel homme*" verklaart ze.³² In elk geval kunnen we met zekerheid stellen dat de dochter van de baron slechts een bijrol speelt in de opvoering. Haar 'vrouw-zijn', haar minderjarigheid en haar collocatie zorgen dat om haar mening niet wordt gevraagd en maken haar mond-dood.

3. - Geliefde - Deze getuigenis brengt ons bij de derde betekenis van het woord: die van een geliefde, een geliefde tussen twee vuren. Catherine heeft mogelijks niet één geliefde, maar kent ook iets als vaderliefde. Vandaar dat haar getuigenis eerder tegenstrijdigheden dan duidelijkheden schept.

Als het lied in 1830 opgetekend wordt, is het duidelijk dat de tijd veranderd is. Het lied richt zich als een 'waarschuwing' aan het adres van ouders die niet mee zijn met hun tijd en de koppeling tussen seksualiteit, huwelijk en liefde niet gemaakt hebben.

*"Ziet, dat g' uw kinders geenens staat belet
waar zij van God zijn toe geropen;
maar laat ze, tot hun vreugd,
paren in eer en deugd."*

³⁰ S.F. GRIECO, o.c., p. 69-74.

³¹ C. LIS en H. SOLY, o.c., p. 215.

³² En wat te denken van volgende uitspraak? "*La Demoiselle voulant donner accomplir sa promesse et sachant bien qu'une mineur ne peut pas se marier sans le consentement de son père, savait aussi les moijens dont il faut se servir, lors qu'un père ne veut ij consentir.*"

Verder onderzoek

Wat er van Jean Remy is geworden weten we niet. Het lied is duidelijk. Hij verliet het schouwtoneel zonder spoor, net als zijn geliefde en haar vader.

*"Hij kreeg een ziekte zwaar,
en korten tijd daarnaar
is hij gestorven
als zijn liefste lief."*

Hoe komt het dat de impact van de geestelijkheid in de loop van de 18de eeuw afneemt ten voordele van de moraal van de burgerbevolking én kan er gesproken worden van een gemeenschappelijke moraal of niet? Dit lijken ons belangrijke vragen voor verder onderzoek. Maar dit zijn niet de enige. Een mogelijke vraagstelling binnen de kwantitatieve geschiedschrijving klinkt als volgt. Is er een verband tussen de sociaal-economische toestand, de huwelijksleeftijd en het aantal schakingen, hoe beperkt zij ook zijn? De Zuidelijke Nederlanden kenmerken zich tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw door een bevolkingsgroei. Aanvankelijk zorgt dit voor het vervroegen van de huwelijksleeftijd.³³ Werkgelegenheid, betere

lonen en een groter aantal boerderijen stimuleert de daling. Vanaf het midden van de 18de eeuw volgt een relatieve overbevolking én een verhoging van de huwelijksleeftijd.³⁴ Tussen 1731 en 1750 komen in het bisdom Gent en in de Brabantse en Mechelse kerkelijke officialiteiten geen schakingen voor. De Raad van Vlaanderen (Gent) noteert zes geschaakte minderjarigen, één verkrachting en twee verleidingen die op onderzoek wachten.³⁵ De vorser die zich met de problematiek inlaat, dient zich af te vragen of alle schakingen ter ore komen van een schepenbank of de Raad van Vlaanderen. Wellicht niet. Het zou een vertekend beeld geven als we enkel zaken bestuderen die doordringen tot deze niveau's. Andere bronnen - waar de zoektocht gecompliceerder en van lange termijn is - zoals memorialen of dagboeken leveren misschien stof voor een genuanceerder en vollediger beeld.

*"O grooten God,
Vernielt, verbrijzelt toch dit droevig slot!"*

Benedict Wydooghe
Kerkplein 5
8810 Lichtervelde

³³ H. HOUTMAN-DE SMEDT, De Zuidelijke Nederlanden, 1598-1780, in : J.A. BORNEWASSER, R.C. VAN CAENEGEM en H.P.H. JANSEN, *Geschiedenis der Nederlanden. Deel II, Noord en Zuid in de Nieuwe Tijd (van ca. 1500 tot 1780)*, Brussel, 1977, p. 248-310.

³⁴ N. ZEMON DAVIS en A. FARGE, Van Renaissance tot de moderne tijd. Deel 3, in : G. DUBY en M. PERROT, ed., *Geschiedenis van de vrouw*, Amsterdam, 1992, p. 23; M. CLOET, Het gelovige volk in de 18de eeuw, in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, p. 408; J. DE BROUWER, o.c., p. 147.

³⁵ Het gaat om:

- Ⓜ nr. 22759. Jan-Baptiste de Rop, schaking minderjarige, Waasmunster;
- Ⓜ nr. 22958. Karel Bolliu, schaking minderjarige, Kaprijke;
- Ⓜ nr. 23368. François Garsie, schaking minderjarige uit klooster en huwelijk (1760-62), Gent;
- Ⓜ nr. 23472. Griffier Maximiliaan Pijl, schaking en verleiding minderjarige, Kortrijk;
- Ⓜ nr. 22259. Jan de Lezenne, koster Sint-Martenskerk, verkrachting van een minderjarige, Ronse;
- Ⓜ nr. 23532. Jan-Baptiste van Bunnan, verleidt minderjarige, Menen.

Over de Raad van Vlaanderen: zie de inleiding van J. BUNTINX, o.c.

Schilderij van F. Khnopff (1883). Verz. Raymond Lambie.

Kasseiers en kasseiwegen

Verz. Raymond Lambie.

Julien De Vuyst

De tijd dat een postkoets of een boerenkar hotsend over de straatstenen hobbelde, behoort al enkele decennia tot het verleden. Met de opkomst van het gemoderniseerd wegverkeer heeft men de wegen moeten aanpassen. Ook de boeren pasten zich aan: eerst vervingen zij de houten karrenwielen met ijzeren band door rubberbanden en daarna schakelden zij over op de tractor.

De kasseien zijn vrijwel uit het straatbeeld verdwenen en worden nog alleen sporadisch gebruikt voor het aanleggen van opritten aan rustieke woningen. Meer nog, een kasseiweg wordt zowaar gepromoveerd tot de status van

cultureel en archeologisch erfgoed, of zelfs als 'beschermde landschap' bewaard voor de toekomst. Ze worden dus schaars onze kasseiwegen met de gevreesde 'kinderkopjes', die nog alleen aandacht krijgen van organisatoren van befaamde wielertoeren als de 'Ronde van Vlaanderen' en 'Parijs-Roubaix'. Door het moderne wegvervoer worden ze gemeden, maar één ding staat vast, dat ze de ideale 'snelheidsremmers' zijn, maar niet als dusdanig gebruikt worden en men de voorkeur geeft aan veel duurdere verkeersdrempels.

De afdelingsvlag van het ACV – Erondegem (Erpe-Mere) waar talrijke kasseiers woonden en meestal in dienst waren bij een Leeds aannemer. Verz. J. De Vuyst.

Duidelijk zichtbaar stratenprofiel van een steenweg tot ca. 1950. Verz. J. De Vuyst.

Kasseien leggen was een rudimentair vak, maar het beroep van kasseier was – en is nog steeds – niet zo eenvoudig als het altijd gedacht werd. De aanleg van een straat met kasseien vergde technisch inzicht en veel handvaardigheid. Het was bovendien een harde stiel waarvan de meester-kasseilegger niet aan iedereen zijn geheim wilde prijsgeven. In feite was het moeilijk om de stiel aan te leren want vaak diende men familiebanden te hebben of zeer goed bevriend te zijn met een kasseier om een 'echte' te worden. Onze zegspersoon, Jozef Baeyens (72 jaar)¹ van Mere verklapte ons dat hij als vijftienjarige met zijn vader, Frans (97 jaar) meetrok als helper om alleen de kasseien mooi klaar te leggen en het nodige zand aan te voeren met de kruiwagen. Alleen tijdens het middagschachten kon men stiekem de kasseihamer nemen om wat uit te proberen. Zelfs om dat te voorkomen, namen sommige kasseiers hun hamer altijd bij zich.

Voor Jozef Baeyens was dit echter geen probleem aangezien hij altijd met zijn vader en broer Maurits (67 jaar) samenwerkte. De meeste kasseiers werkten niet per uur, maar leverden stukwerk af aan een bepaalde som per vierkante meter. Op een doorsnee werkdag legde elke kasseier ongeveer 85 vierkante meter kassei en had daarna meerdere minuten nodig om deftig rechtop te lopen. Rugklachten was dan ook de meest voorkomende beroepsziekte van de kasseier hoewel sommigen het ook goed voelden in de lenden en de kuit. De meesten hadden bovendien een – soms niet onaardige – lapnaam.

De aanleg

Bij het kasseien van een straat werden eerst de paslijnen uitgezet of in kasseierstermen 'het lignement uitzetten'. Daarna (her)plaatste men de boordstenen en vaak waren dit harde plattere stenen van ongeveer een halve meter lengte. Dan werd de '*koeffel*' geplaatst, met andere woorden het stratentracé uitzetten. De oude kasseistenen werden uitbroken en degene die niet meer bruikbaar waren verving men door 'nieuwe posten'.

De werkelijke bedding werd gelegd met 'magere' of 'scherpe' zavel omdat de 'vette' zavel te papperig was en daardoor niet geschikt om er mee te werken. In de bedding voerde men een tiental centimeter zand waarop 4 centimeter zavel kwam om er een kasseisteen in te leggen. Deze moesten goed '*gevoederd*' zijn, dit is alle kanten goed omringd met zavel, zeer dicht naast en achter elkaar geplaatst. Sommige werden zelfs praktisch over elkaar gelegd om daarna nog vaster te kunnen 'dammen'. Dit was de laatste fase en gebeurde manueel met een dammer van twintig kilogram. Voor de gewone kasseien gebruikte de kasseier een hamer van zeven kilogram en voor lichte stenen mocht ook de hamer wat minder wegen.

Voor belangrijke (steen)wegen gebruikte men grote stenen, in de vaktaal '*botticé*' genoemd. Deze had de lengte van één anderhalf '*kopkeri*', dat de gewone afmetingen had van ongeveer 15 centimeter. Een '*botticé*' woog maar liefst bij de 20 kilogram en een 'Zweedse' zelfs 22 kilogram. Het gebeurde ook dat men het wegdek alleen maar herstelde en slechts moest overgaan tot '*repikereri*'. Hiervoor gebruikte men een aangepaste haak om de stenen

¹ Zegspersoon Jozef Baeyens, geboren te Mere 1929, Edixveldestraat, Mere. Hij werkte gedurende vijftig jaar als kasseier en meester-kasseier.

op te lichten en het nodige zand onder te doen. In bepaalde gevallen werden ook steenkappers angeworven om ter plaatse de kasseien op maat klaar te leggen. Zij zaten afgescheiden achter een 'vlag' (*plagge*).

Bij de (her)aanleg van kasseiwegen ging er niets verloren. Zo gebruikte men voor de steenweg van Aalst naar Oudenaarde nieuwe kasseien voor de brede strook. Maar de zijstrook van ongeveer één meter breed werd aangelegd met de oude 'versleten' kasseien. Daarnaast was zelfs nog een twee meter brede strook voorzien van aangestampte aarde ten gebuik van paard en kar.

Voor zegspersoon Jozef Baeyens is de aanleg van wegen met 'mozaïek' nog moeilijker wegens het boogvormig profiel. Op die wijze bekomt men meer spanning op de stenen en is het geheel sterker en duurzamer van structuur. Kasseileggen is dus zeker geen gemakkelijk werk, maar vereist vaardigheid en vakmanschap, want om een weg of een straat goed en vooral '*gebombeerd*' aan te leggen is enkele jaren ervaring nodig.

Oude prentkaarten leveren nog altijd het beste bewijsmateriaal voor het uitzicht en de toestand van de wegen in vroeger tijden. Zij tonen niet alleen hoe er gebruik gemaakt werd van de wegingdeling, maar ook de infrastructuur en het concept van een belangrijke verbindingsweg tussen twee steden of dorpen. Van fietspaden is er nauwelijks sprake, ze worden pas rond 1900 aangelegd. Als 'grondstof' gebruikte men doorgaans as op een ondergrond van steenslag. Met de aangroei van het fietsenbestand en het gebruik van beton schakelde men over op de meer comfortabele 'dallen'.

Processen voor kasseiwegen

De aanleg of het onderhoud van (kassei)wegen waren in vroeger eeuwen vaak het voorwerp van fel gevoerde en soms langdurige processen, ingeleid bij de Raad van Vlaanderen. Zo beginnen de baljuw, schepenen, keurheren en inwoners van Vlamertinge in 1627 een proces tegen Jan Thibault, '*cauchiemeester*' van de stad Ieper. Het geschil ging om een kasseiweg tussen Poperinge en Vlamertinge en eindigde pas in 1630.² Enkele jaren later voerden de gedeputeerden van de twee steden en het land van Aalst een proces tegen het magistraat van Oudenaarde opdat deze stad zou bijdragen tot het herstellen van de steenweg tussen beide steden.³ Deze weg was 'gekalseid', maar sporadisch werden gedeelten vervangen met het invoeren van de 'macadam'. Toch bleven kilometerslange trajecten vrij lang hun oorspronkelijke vorm behouden. Het gedeelte dat over Erpe en Mere liep, was één van de laatste die deze oorspronkelijke vorm behielden. In 1952 werd deze 'Oudenaardsesteenweg' gemoderniseerd en verbreed. Door deze ingreep verdwenen de oude eiken met minimum één meter diameter evenals de dikke volgroeide 'canadabomen' die de weg aan beide zijden omzoomden, dit van Aalst tot Oudenaarde. Oorspronkelijk was deze steenweg een tiental meter breed waarvan ongeveer zes meter 'gekalseid' was met stenen van goede kwaliteit. Aan de rechterkant, richting Oudenaarde was een fietspad aangelegd en aan de linkerkant was de weg verbreed met een strook van ongeveer één meter en aangelegd met 'oude' kasseien. Aan weerszij-

Kasseiers aan het werk met het leggen van 'mozaïek' waarbij het profiel duidelijk verschilt van de kasseistrook ernaast. In het midden onze zegspersoon Jozef Baeyens van Mere. Verz. J. De Vuyst.

² Rijksarchief Gent, *Fonds Raad van Vlaanderen*, Rijksarchief Gent, nr. 10287.

³ *Ibidem*, nr. 14346.

Herzele. — De Groenlaan

Voorbeeld van een straat ingedeeld met een hoofdstrook in 'goede' kasseien, een zijstrook met reeds gebruikte kasseien en daarnaast een tramspoor. Verz. J. De Vuyst.

den van de weg, achter de bomenrijen, waren diepe grachten gegraven voor de afwatering. Typisch aan deze weg was ook de 'bordouurs'. Aan de kant van het fietspad waren rechte en eenvormige granieten boordstenen aangebracht terwijl de andere kant van de weg afgezoomd was met langvormige en vaak misvormde blauwe natuurstenen.

Rond het einde van de 17de eeuw nam Jaspar Noncle, deken van de gebuurte van de Poel te Gent, het initiatief om een proces in te spannen bij de Raad van Vlaanderen tegen Anne le Poire, douairière van Remacle van Schoone in verband met een quote te betalen aan de gebuurte voor het kasseien en het verleggen van een straat.⁴ Om tot een vergelijk te komen was het niet altijd eenvoudig wat door een fragment uit het procesbundel duidelijk wordt gemaakt: "Aen hoogh ende moghende heeren, myne heeren van den Raede van Vlaenderen.

– *Supplierende vertoont reverentelyck Vr. Anne le Poire Douayere van wylent den heere Raedt van Schoone, dat Sieur Jaspert Noncle als deken van de gebuerte van de Poele hier t'gone versocht hebbende autorisatie om haer by Executie te doen betalen de somme van neghen guldens voor soo veele vermetentlyck soude bedraeghen hebben haer quote van de oncosten ghesupporteert int verlegghen van caseijen ende maken van de strate in de voors. ghebuerte gheschat op een alf huijsgelt is 't hof ghedient gheweest over de voors. autorisatie te verleenen, den voors. Noncle, t'ordonneren sijn versoeck ende requeste te communicueren ende suppliante de welcke daer jehghens gheseijt hebbende al t' gone sij*

ghemeijnt heeft souffisant te wesen om hem van t'selve sijn versoeck te doen desisteren uitwijsens haer gheschreven bij vorme van antwoorde daer jehghens ghedient alhier ghevoegt, bevindt sij dat den selven Noncle daer jehghens niet alleene en heeft gherepliqueert soo te siene is bij de copie van de selve replique benevens de gone van syne eerste requeste mede alhier ghevoeght, newaer dat hy haer tot verstekynghe inclus is pramende om jehghens de voornoemde syne replique te duplicquieren ghelijck swyghen de oock ghevoeghde copien van de ondercorrecties, soo verre dat sy niet en voorsiet, dan of daer over formeel proces te moeten onderstaen, dat misschien ses mael soo veel sal becostighen als de ghepresenteerde neghen guldens, of wel de selve neghen guldens te betaelen door alsoo sy betaelende niet alleene quaede consequentie en maekt aen haer selven, newaer oock aen alle de andere weduwen van de heeren van t'hof, die altyt ghenoten hebben den selven vrydom als de heeren selve, ende merckelyck noyt betaelt en hebben eenighe borghelycke lasten ghelyck gheweest is de voorsejde contributie in het repareren ende maken van de straeten, daer inne dheeren van het hof niet en hebben verstaen te atribueren, ende dat het van den anderen kant, ondercorrectie geene reden en soude wesen dat sy suppliante thaeren particulieren coste soude moeten uitsien het recht van alle de heeren ofte ten minstens van alle de weduwen, sy heeft in raede ghevonden om nergens in te cort te doen haer t'addresseren in t'hof.

- T'selve biddende ghedient te wesen op de marge van desen te declareren of sy schuldich is te betaelen ofte

⁴ *Ibidem*, nr. 17902.

Mooi voorbeeld van een kasseiweg: mooi gebombeerd, zoals het in vaktermen noemt. (Weg te Vlekkem – Erpe-Mere) Verz. J. De Vuyst.

niet, ende in cas van neen t'ordonneren dat dheeren Raeden fiscalen t'alreede begonnen proces over haer sullen anveerden, ende hun daer jeghens den voors. Noncle partye formen twel doende etc." Getekend J. Bogaert.

Zo werden voor de Raad van Vlaanderen talrijke processen ingeleid met betrekking tot de aanleg of het gebruik van wegen. Dit leidde tot maanden- en zelfs jarenlange pleidooien om het gelijk aan zijn kant te krijgen en niet zozeer om 'recht te doen geschieden'.

In 1699 spannen burgemeester en schepenen van Mendonck een proces aan tegen de gebroeders Jacques en Jan van der Bruggen uit Zaffelare waarbij betwisting is over het gebruik van een voetweg en weg voor karren en wagens. Hierbij verklaart men onder andere aan raadsheer Renijnghe: "*Alvooren de verweerders segghen op het eerste article van s'heessers positien, dat er by d'insetenen der prochie van mendonck van over veele jaeren is ghepasseert te voeten over ende lanx s'mendonck cautere van aen callainghecken naer den ghendtschen traeghel lanx het fort van roodenhuijse sonder contradictie, maer gheenssins te gheloooven dat'er met waeghens, kerrens ende peerden van ghelycken soude wesen ghepasseert*".⁵

De verweerders stellen dat er wel een voetweg lag naar de '*prochie van mendonck, wachtebeke, wijnckele, moerbeke ende meer anderé*' en dat de bevolking er wel gebruik van maakte, maar '*gheenssins met waeghens kerren ende peerderi*'.

De verweerders, de gebroeders van der Bruggen, verwijten de burgemeester en schepenen dat "*sy alle saemen hebben gheconspireert ende gheraemt hunne depositie ghelyck te bemercken doet uit hunne eenpaerighe uitspracke, ten eynde van de maintaineren den deurgancke ofte passagie van den questieusen wegh voor hemlieden commoditeyt en gherief*".

De betwisting over de (voet)weg werd steeds maar ingewikkelder wat de procesbundel fel aandikte. We namen nog een paar artikelen uit de verdediging van de verweerders omdat ze vooral interessant zijn voor de lokale geschiedenis van het grensgebied met Nederland. Zo stellen de gebroeders van der Bruggen onder andere: "*Als oock ende principaelijck ten opsichte men bevint dat de selve oorconcen ghelijck oock de heesschers selve abusievelijck verstaen te maintaineren dat er gheenen anderen wegh en soude syn omme van de kercke van mendonck te rijden met waeghens ende peerden naer de stadt van ghendt als door den questieusen cauter. Omme welcker abusiviteit te claerder te doen uitschijnen men soude gheerne aen dheesschers vraeghen door welcken wegh sy ende hemlieden insetenen hebben ghereden van hemlieden kercke ofte prochie naer ghendt als wanneer daer noch gheenen traeghel en was aen de sassche-vaert ende de ponte was liggheende aen het Roodenfort in de plaetse van de brugge die ten tyde van het maecken van het voors. fort is gheconstrueert gheworden. Dheesschers sullen moeten openlyck toestaen dat sy door den voors. cauter over de voors. ponte niet en conden gheraecken*"

⁵ *Ibidem*, nr. 18562.

naer de stadt van ghendt maer wel door de publicke straete ende herbaene ghenaemt het wintgaet loopende van mendonck door saffelaeren naer het welve ghendt.⁶

Deze procesbundel bevat enkele tientallen folio's met woord en wederwoord tussen de eisers en de verweerders over de betwisting van de bewuste weg. Voor ons is de uiteindelijke uitspraak niet van belang, maar wel de inhoud, die soms nieuwe historische elementen aan het licht brengt en zeer belangrijk kan zijn voor de plaatselijke geschiedenis.

Pleidooi voor wegeaanleg

De moderne normen voor de wegeaanleg zijn onvergelykbaar met die van twee of meer eeuwen terug. Men kan zich nauwelijks inbeelden wat de bestrating toen moet geweest zijn. Toch ijverden de steden al vroeg om 'berijdbare' verbindingswegen met andere steden te verwezenlijken. Wegen in vastgestampte aarde waren zeker niet ideaal voor karren of koetsen op wielen met ijzeren banden in een regenseizoen. Kasseien waren nu ook niet om toe te juichen, maar ze hadden wel het voordeel dat men zich niet vastreed in de modder.

In het belang van de economie zagen vooral de steden het nut in om 'degelijke' wegen aan te leggen: "*Communicatie bekomen hebbende van sekere memorie geprojecteert door 't magistraet van ninove tenderende van aen de staeten van henegau (Henegouwen) vooren te houden het nut ende voordeel dat zoude spruyten indien een steenweg van Enghien (Edingen) gebragt wierde door de stad van ninove, ende in overweginge genomen hebbende het voordeel dat deze stad zoude trekken indien den voornoemden steenweg getrokken wierde van de stede van ninove op dese stad, is geresolveert te deputeren Mr Louis Charles Chev. Danckerhielen ende d'heer ende meester Romanus Terlinden raedpensionaris deser stad, naer de stad van Bergen, ten eynde van te spreken voornoemde heeren staeten ende in observatie t stellen dat den voornoemden steenweg komende op de stede van ninove ende van daer op de stad Aelst, hunne commercie merkelyk soude augmenteren door het gemak van de vervoerende commerschappen zoo te water als te lande geheel Vlaenderen door*".⁷

Alaam van de kasseier. Verz. J. De Vuyst.

⁶ *Ibidem*, nr. 18562.

⁷ Stadsarchief Aalst, *Resoluties*, Stadsarchief Aalst, nr. 26, 2 nov. 1788.

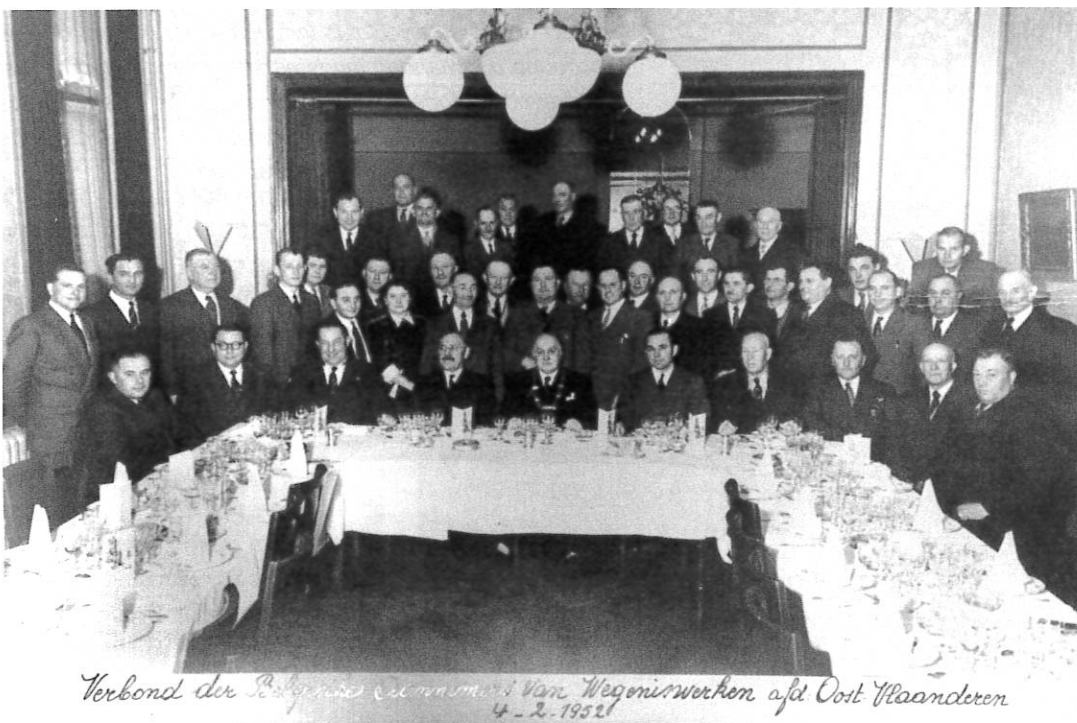
Vereniging

In vrijwel elke streek oefenden arbeiders het beroep uit van kasseier, maar de streek van Lede stond toch bekend als een centrum van kasseileggers. Er waren verschillende aannemers die een groot aantal werknemers in dienst hadden om aanzienlijke werken uit te voeren met echte 'stielmannen'. Eigenaardig voor die tijd, maar toch veelzeggend was de oprichting van een vereniging met sociale inslag. Reeds in een algemene vergadering van 12 juni 1905 ging men akkoord om een 'Maatschappij van Onderlinge Bijstand' te stichten, die men de 'Vooruitziende Kasseiers' noemde. Ze kregen rechtsgeldigheid nadat hun doelstellingen in de bijlagen van het Belgisch Staatsblad verschenen waren bij KB van 21 augustus 1905.⁸

Pastoor I. Fizez werd als erevoorzitter verkozen, maar P. Roelandt moest de nieuwe vereniging leiden. Dat het hier om een katholieke maatschappij ging, wordt benadrukt door het feit dat onderpastoor D. Van Cromphout belast werd met het secretariaat en de financiën. A. Noël, G. Roelandt en P. Triest werden tot commissarissen benoemd. Het sociale aspect kwam volledig tot uiting in de drie doelstellingen waarvan de eerste zeer duidelijk is voor de werkloze kasseiers: *"Aan de zieke of bij toeval, buiten het werk, gekwetste werkende leden eene dagelijksche schadeloosstelling te betalen gedurende den tijd hunner onbekwaamheid tot den arbeid"*. Maar men ging nog een stap verder in dit sociaal project dat toen niet zomaar voor de hand lag: *"Buitengewonen en tijdelijken onderstand te*

Alaam van de kasseier. Verz. J. De Vuyst.

*Verbond der Belgische werkmans van Wegenwerken afd. Oost Vlaanderen
4-2-1952*

De leden van het Verbond van wegenwerken te Lede. Toen bestonden de werken overwegend in de aanleg van kasseiwegen. Verz. J. De Vuyst.

⁸ *Recueil des Actes des Sociétés Mutualistes*, Acte nr. 448, p. 314-316 (30 augustus 1905).

Alaam van de kasseier. Verz. J. De Vuyst.

verleenen aan de werkende leden die geen recht meer hebben op den gewonen onderstand. Aan de deelgenoten en aan hun leden van hun gezin de aansluiting te vergemakkelijken bij de lijfrentekas onder waarborg van den Staat.⁹

Kracht van het water

Overstroomde wegen zijn niet uitsluitend een modern fenomeen want ook vroeger moest men kampen met wateroverlast. De gevolgen waren soms zelfs nog meer rampzalig dan tegenwoordig, vaak erger als men bedenkt dat het krachtige water zelfs kasseien wegspoelde: *“De omstreken van Lokeren, van bij Biervelde tot aan Belcele, staen onder water. Het is jammerlyk om te zien, hoe de schoone bouwlanden langs eerstgenoemde stad geheel overstroomd liggen. Ook te Sinaai is den steenweg, die vorigen winter hersteld was geworden, eene gansche streek ver door het water uytgespoeld*”.¹⁰

Julien De Vuyst
Ommegangstraat 81
9420 Mere

⁹ Informatie verstrekt door Bart van Langenhove, Lede.

¹⁰ *De Denderbode*, 10 februari 1850, p. 3.

enkele nostalgische indrukken van een rasechte West-Vlaming

Verz. Raymond Lambie.

Luc Van de Sijpe

Maurice Vandenberghe: een groot maar vergeten heemkundige

De toeristische uitstap die Maurice Vandenberghe (1902-1980) uit Rekkem in 1937 naar het 'verre' Limburg maakte, was geen toeval.

Als wagenmaker, een beroep dat hij van zijn vader Arthur overnam, had hij een voor die tijd merkwaardige hobby: heemkunde. Van jongs af aan was hij op de baan, veelal met de fiets en als het te ver was met de 'autocar' of liever nog met de trein. Tussen 1920 en 1940 bezocht hij nagenoeg alle Belgische provincies, Noord-Frankrijk, Parijs en ook Zwitserland. Van elk van zijn uitstappen maakte hij verslagen die hij illustreerde met soms zorgvuldige tekeningen van landschappen en monumenten. Hij legde daarnaast een indrukwekkende reeks van heemkundige documentatie aan: over de geschiedenis van Rekkem, bewoningsgeschiedenis van huizen en

Maurice Vandenberghe (in het midden op de foto) in zijn wagenmakerij. (verz. Luc Van de Sijpe)

Een ex-libris van Maurice Vandenberghe.
(verz. Luc Van de Sijpe)

boerderijen, genealogie, parochiegeschiedenis. Hij noteerde en illustreerde meer dan 800 boekjes of schriftjes met al zijn bevindingen. Naast enkele van zijn vrienden ontvingen de rijksarchieven van Kortrijk, Brugge en Gent, de stadsbibliotheek van Kortrijk en de parochiebibliotheken van Reckem regelmatig afschriften van zijn handschriften. Hij schreef voornamelijk in het Frans, maar dikwijls ook tweetalig. Bij de oprichting van het Verbond voor Heemkunde was hij een van de eerste medewerkers. Hij correspondeerde o.m. met Meerseman en Van Overstraeten. Hij was een persoonlijke vriend van A. Clabots uit Zwevegem. Onder zijn impuls werd in 1942 een *Kultuurcommissie* te Reckem opgericht. In de periode 1943-1947 organiseerde hij er bijna 50 kleine heemkundige tentoonstellingen, waarvan hij eveneens ruime verslagboeken aanlegde. Deze pionier van 'Heemkunde in Vlaanderen' bleef echter tot op heden bijna totaal onbekend. Hij was te bescheiden om zich in de voorste rangen van de Heemkundige beweging in Vlaanderen te verdringen. Een gedeelte van zijn documentatie wordt thans bewaard door het VVF-Afd. Westhoek, een ander gedeelte bevindt zich nog in privé-bezit.

Een driedaagse uitstap naar Limburg: 'les solitudes de la Campine m'interesse au plus haut point' !¹

Op 4,5 en 6 september 1937 trok Maurice Vandenberghe door Limburg. Hij reisde de eerste dag via Overheembeek naar Mechelen en verder over Herentals, Aarschot, Scherpenheuvel tot Diest. Op zondag 5 september begon hij met zijn eerste uitstap op Limburgse bodem: Hasselt. Van daaruit zou hij Tongeren, Sint-Truiden en Maaseik bezoeken. Onderweg, op de trein, gaf hij zijn ogen de kost en noteerde hij zijn bevindingen. Vooral zijn indrukken over de weidse velden van de Kempen zijn merkwaardig. Hij had zich als Westvlaming bijzonder aangetrokken gevoeld door dit 'mysterieuze' landschap. Zijn relaas, in het Frans, volgt hieronder.

Vandenberghe informeerde zich via folders door de Belgische Spoorwegen aangeboden, maar vooral door artikels die verschenen waren in de *Touring Club de Belgique*. Hij plakte alle informatie in zijn definitief verslagboek in.

Maurice Vandenberghe plakte informatie verschenen in *Touring Club de Belgique* in zijn boeken.
(verz. Luc Van de Sijpe)

LIMBOURG

Je n'ouvrirai pas de livres, je négligerai les monographies savantes... Au cœur du flamboyant été, sous un tilleul de

ils occupent un fort bâti à l'endroit où s'élève aujourd'hui l'église de Notre-Dame de Tongres. (Comme je revois

¹ *Carnet de routes. Voyage en Campine*, nr. 4/5 (privé-bezit).

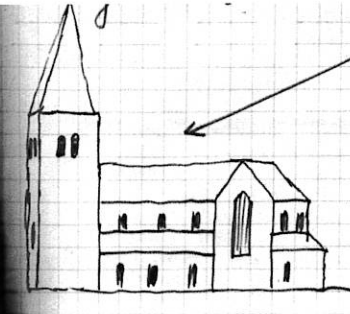
In Hasselt bezocht hij zondagvoormiddag 5 september het monument van de gesneuvelden, het Justitiepaleis, de O.L.V.-kerk, de Sint-Quintinuskerk en de Grote Markt. Het bezoek viel wat tegen. Geen spectaculaire monumenten of kunstvoorwerpen. Alleen de oude apotheek op de markt, 'la maison Espagnole', kon zijn bewondering afdwingen: "avec ses traverses, sa galerie, etc... un peu à la mode basque ou espagnole... curieuse surtout." Na de middag vertrok hij naar Tongeren. Op het station had hij een gesprek met een inwoner van Tongeren: "Il me raconte qu'il a déjà vu des Westflamands venus chez lui pour acheter du lin et qu'il ne comprenait que difficilement, il se montre surpris de ce qu'il me comprend si bien." Maurice kreeg alvast de nodige aanwijzingen van die heer om Tongeren vlot te bezoeken. De treinreis bracht hem via Diepenbeek, Beverst, Schoonbeek, Bilzen, Hoesselt en Alt-Hoesselt tot in het oude Tongeren. Hier bracht hij een snel bezoek aan alle bezienswaardigheden. Uiteraard was hij vol bewondering voor de basiliek en zijn klooster-gang en ook de stadspoort van Visé, waarvan hij reeds vele afbeeldingen thuis bewaarde.

Van Tongeren reisde hij via Hasselt verder door naar Sint-Truiden, waar hij overnachtte. De reis bracht hem langs Sint-Lambrechts-Herk, Alken en Kortenbos. Bij zijn aankomst in Sint-Truiden bracht hij onmiddellijk een bezoek aan het historisch centrum van de stad. Zijn verblijf in het Hôtel du Chemin de Fer beviel hem allerminst: "Dans ce malheureux hôtel... il n'y a plus rien pour mon souper..." En de volgende morgen werd het nog erger: "Matin... le Patron (en veste bleue... un grand fort bougre aux manières simples) dort trop longtemps, ainsi je râte le train que je me proposais de prendre..." Hierdoor wijzigde hij zijn oorspronkelijk plan om naar Maastricht door te reizen. Hij zou dan maar naar Maaseik sporen. Dat bezorgde hem de snelste verbinding. In Sint-Truiden postte hij nog drie zichtkaarten voor zijn vrienden Albert Petit uit Renaix, Arthur Lepers uit Tourcoing en Gerard Polley uit Menen.

Sur la chaussée, à droite, petite chapelle sur la droite de la chaussée.
 clocher ici à droite...
 espèce de villa avec coupole ou dôme..... sinon c'est une école ou colonie de quelque chose ??
 halte... gare de **DIEPENBEEK** -

 clocher de Diepenbeek -
 le train repart, dernière couvent et clocheton... vaste bâtiment moderne du couvent...
 à gauche: rideau d'arbres.
 le train a donc passé Diepenbeek et je commence à sténographier sur mon carnet n° 3 -
 rideau d'arbres toujours -

Vanuit de trein beschreef Maurice Vandenberghe het landschap en tekende kerktorens en skylines. (verz. Luc Van de Sijpe)

c'est Herck St Lambert: le clocher rouge -
 halte du train en gare.
 ici... cours d'eau... c'est le Demur.
 route droite.
 à gauche la chaussée bordée d'arbres - vers St Trond. -

260 Hôtel du Chemin de Fer à St Crond...
 ... ce au troisième étage. ... chambre assez vaste
 et grand lit au milieu.
 fatigué... je fais évidemment une bonne nuit...

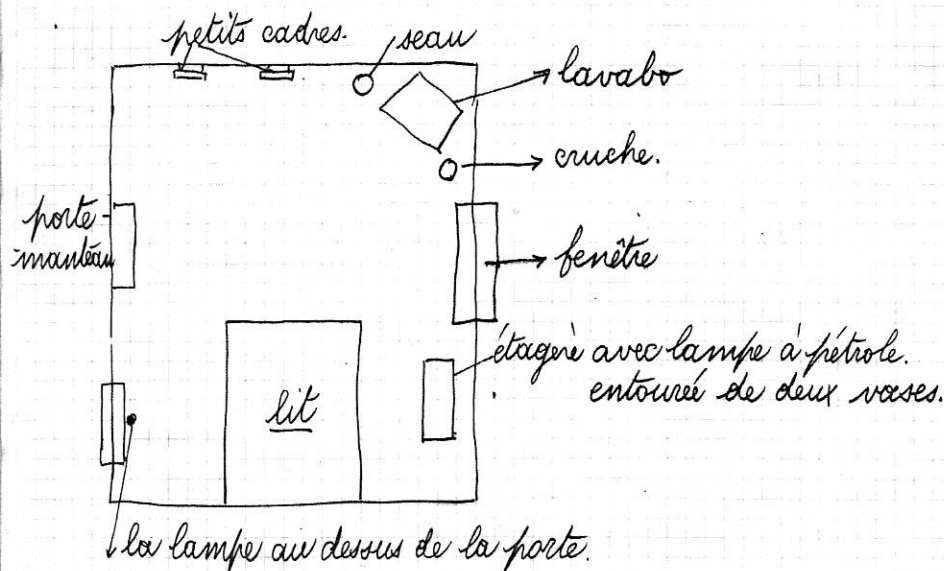

schéma de ma chambre
 à l'Hotel du Chemin de Fer à St Crond

In St.-Truiden tekende Maurice Vandenberghe een plattegrond van zijn kamer in "Hotel du Chemin de Fer". (verz. Luc Van de Sijpe)

En dan kwam het uur van de waarheid: het beeld van de echte Kempen! "Ce trajet d'Hasselt à Maeseyck à travers les solitudes de la Campine m'intéresse au plus haut point, j'en ai conçu une véritable passion, une curiosité ardente, une soif, une nostalgie profonde et maintenant j'y suis arrivé."

Het verslag gaat met flitsende beelden als volgt verder: "Ici à droite une chaussée, pont, encore des prés plats, bordés de ruisseaux rectilignes...rideaux d'arbres denses...la plaine est brumeuse, fort brumeuse...une digue...et de l'eau...beaucoup d'eau...canal Albert en construction sans doute...au milieu du canal: ligne de terre non encore enlevée. Voici bientôt à droite la chaussée...en question bordée de chênes...barrière...deux cyclistes et une auto à droite...et maintenant...ce doit être la campagne...ici des prairies, un bois de sapins, petits sapins denses...de ci de là des champs plats gris ou verts...avec un peu de bétail dans les pâtures..et de ci, de là, encore quelques petites fermes ou mieux simplement une villa du plus simple appareil. Ici encore, par endroits, l'eau apparaît sous les champs Pas mal de carrés de culture...route vers un bois et barrière, enfin à droite un clocher...une grange plutôt au-dessus d'un bois...à droite belle grange...à notre droite, à une certaine distance: une route bordée de chênes nous suit

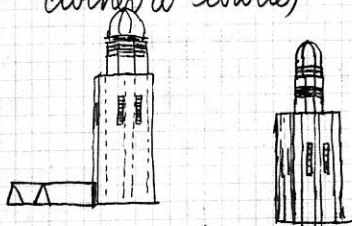
Une gare ici...plusieurs voies paraissent se rejoindre, le train ralentit. Dans le bas: bruyères à fleurs violettes déjà...la campine paraît commencer...nous roulons dans un terrain sablonneux couvert de bruyères noires...pas moyen de voir au dessus du remblai...une voie ferrée vient de droite...le Bloc 6...la voie nous rejoint...gare Winterslag...d'où...ces travaux...halte du train Départ de Winterslag: voie et gare encaissées dans les dunes creusées, derrière...le charbonnage...à droite le premier charbonnage que je vois par ici, bassin...château d'eau, hall d'usine avec lanternes d'aération. Nombreuses voies de tirage...important matériel...wagons chargés de houille...poussier de charbon...de part et d'autre remblais de quatre à cinq mètres, ligne de tension électrique filant vers la droite, haut pylones à droite...pendentiifs...deux à gauche, deux à droite.

Pays de bois de sapins, maigres et secs, étendues vastes de bruyères, entre deux des champs de colza, des dunes par longues bandes, à peu près plates, autre voie électrique à droite,...et chaussée ou halte, à gauche une baraque de gare, Zwartberg

Et en avant, la ville ouvrière est à gauche, chevalet de mine en action à gauche, terrain de tennis, villas, usine, gazomètre cylindrique, clôture en béton autour..., baraques à bois, à droite montée nouvelle, cité ouvrière, villas avec jardins et avenue, plantée de petits arbres.

ZWARTBERG

... et en avant,
 la ville ouvrière est à gauche,
 chevalet de mine en action à gauche, terrain de
 tennis, villas, usine, gazomètre cylindrique;
 clôture en béton autour ..., barnaques à bois,
 à droite montée nouvelle, cité ouvrière,
 villas avec jardins et avenue plantée de petits
 arbres - route, villas isolés, indépendantes.
 ligne à plusieurs voies,
 clocher à droite,

Vanuit de trein beschreef Maurice Vandenberghe het landschap en tekende kerktorens en skylines. (verz. Luc Van de Sijpe)

Route, villas isolées, indépendantes, ligne à plusieurs voies, clocher à droite.

Charbonnage à droite, chevalet de mine, cheminée et fumée, le remblai empêche de voir. A gauche étendue de bruyères éteintes, à droite aussi paquet de poteaux électriques, une chaussée bordée de chênes, ici un gamin en vélo et barrière... il passe de l'autre côté. Vaste étendue de bruyère à droite, de çà, de là encore des fleurs mauves. Au fond des lignes sombres de bois et des horizons fort étendus. Encore une voie ferrée qui nous rejoint à droite. Toujours des bois de petits sapins. Le train longe une nouvelle ligne de wagons. La plaine recommence, fort, vaste, étendue, la gare d'Asch est annoncée, halte du train ... ASCH

Le train repart...rouge gare d'Asch. Deux chaussées en fourche à droite, en macadam, l'une file sur Lanklaer. Une voie ferrée aussi vers la droite (qui file sur Eysden (mines) et la Meuse). La Campine reprend ses droits, des bois de sapins à l'infini, que le soleil éclaire brillamment, entre ceux-ci de étendues d'herbe sèche et jaune, comme de la paille et là-bas les bois de sapins...les horizons infinis, à perte de vue, presque plats, désertiques. Fort loin sur le champ : un tombereau...quelques poteaux électriques. Fort loin, parfois aussi une meule de paille, à gauche un petit clocher je crois, c'est ici, je crois la partie droite de la ligne, des séries de champs perpendiculaires avec la voie, au bout de ces champs des bois...un peu d'avoine en étaux, entre ces bandes: quelques bandes de bruyères, ici des fougères assez grandes et entr'elles des bruyères en fleurs...des étendues d'herbe d'aspect fort sèche, puis quelques parties de navets, champs, jardins, potagers...bois de mines à droite...C'est Opoeteren : la gare...une baraque en bois..

Quelque verger (à 9 arbres?) entouré de fil de fer... une ferme? à gauche et c'est tout. Les horizons étendus reprennent leurs plus vastes coups d'oeils, des monticules couverts de buissons et de bruyères, déjà des ravins avec des stères (bois à brûler) des panoramas sur les bruyères en hauteur, au fond, à droite clocher de Rothem (?)

Vaste usine, charbonnage à droite, quatre cheminées, dont deux grosses, trois d'entr'elles fument, une voie secondaire à droite, voie en construction à droite, à droite aussi: pont roulant et alors le canal large...

Arrêt du train. Un pavillon en ciment fermé, un château d'eau. Le large canal Albert avec deux branches à droite avec route

Et la Campine reprend ses droits, boisée. Une chaussée à droite bordée d'arbres...angle. Une route à droite longe la voie. Quelques meules de foin piquées d'une perche, qui la dépasse.

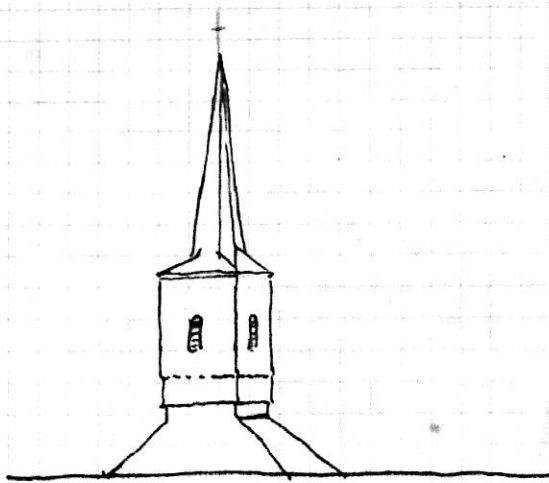
Het oude station van As. (verz. Raymond Lambie)

Le clocher de Rothem, sans doute à droite aussi, au dessus des arbres. Les deux abbés descendent ici. La chaussée à droite vers Eelen: bordée de chênes. Sur plaque je lis une chaussée vers Maeseyck, une autre vers Brée. Arrêt-gare d'Eelen. Bois de mine à droite. Le train repart encore. Eelen disparaît. Encore des petits bois, pas bien épais car on voit facilement au dessus.

Le temps est toujours fort beau. Allée tracée dans les sapinières, de si larges allées, majestueuses je dirais. Des pâturages aussi, vastes, avec bêtes, bordés d'arbres par endroits. La chaussée avec ses chênes nous suit toujours à droite jusque Maeseyck.

Une autre route apparaît, aussi à gauche. Adieu. Voilà la chaussée ombragée, parallèle à la voie et sur laquelle roulent une auto et des charettes de paysan. Quatre cyclistes en groupe se dépêchent. Nouvelle cité ouvrière à gauche, le pont, gare de Maeseyck."

Nu kon hij uitstappen en de vierde Limburgse stad bezoeken.

*église Sainte Catherine
à Maeseyck*

De St.-Catharinakerk van Maaseik zoals Maurice Vandenberghe ze tekende. (verz. Luc Van de Sijpe)

Zijn eerste impressies deden hem denken aan het landschap van Eeklo of Aardenburg. In Maaseik bezocht hij de markt waar zijn aandacht vooral uitging naar het standbeeld van de gebroeders Van Eyck. Via de Eikerstraat trok hij te voet naar Aldeneik: *"j'atteins l'église d'Aldeneick avec sa flèche pointu, avec sa tour lourde et au dessus du portail: curieuse petite tribuneaux colonnettes de style roman-j'ai voulu voir ces choses parce que j'ai la gravure de ce gracieux Monument, dans le bulletin du Touring Club de Belgique."*

Het interieur van de kerk viel tegen: niets bijzonder, alles vrij recent. Bij de terugweg ontwaarde hij nog een deel van de stadswal. Daarop waagde hij zich over de brug tot

eventjes op Hollandse bodem. Een andere opvallende zaak was de aanwezigheid van veel Franstaligen in de stad. Maurice moest zelfs aan enkelen uitleg geven over het standbeeld van Van Eyck.

Ondertussen was het bijna middag en haastte hij zich terug op de trein richting Hasselt. Bij de terugweg zag hij een gelijkaardig beeld, een afwisseling tussen het oeroude Kempische landschap (*"la Campine au ciel noir, la verdure sombre, des bois et du sable si loin qu'on peut voir, ...ou plutôt des bruyères"*) en de nieuwe mijnindustrie, Winterslag bijvoorbeeld: *"le haut terri, voie...profond remblai dans le sable"*. En dan voor Hasselt (bij Nieuw-Heide) eindelijk terug een stukje Kempen: *"des champs de blé maintenant, des herbes sèches, encore des bois...lac à droite, ces étangs...c'est déjà plus beau, c'est déjà mieux la Campine."*

In Hotel Skops (?) vlakbij het station te Hasselt nam hij een uitgebreid middagmaal dat hij erg apprecieerde: *"un diner de 10frs50, deux assiettes, fort bon potage au cerfeuil, un espèce de choux fourré bruxellois (viande à l'intérieur), cuisse de poulet, pomme de terre et haricots (écosses), comme dessert une grosse orange."*

Maaseik. — Monument des Frères Van Eyck.

(Photo Neils. Bruxelles.)

Foto van het monument van de gebroeders Van Eyck uit *Touring Club de Belgique*. (verz. Luc Van de Sijpe)

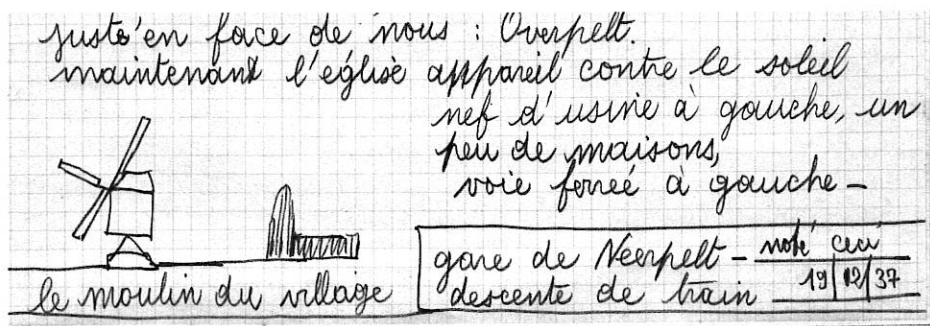
Zichtkaart van het "Hotel des Artistes" in Genck. (verz. Luc Van de Sijpe)

Na het eten vertrok hij onmiddellijk met de tram naar Genck. De uitstap naar Genck was een mode van die tijd. Een uur-tje werd er voor uitgetrokken. Het relaas ervan klinkt als volgt: *"Excursion à Genck. A Genck je suis resté environ une heure. J'ai vu l'église, au clocher peut être ancien, assez trappu, dans cette église je n'ai rien vu d'ancien à l'intérieur de ce temple. Derrière l'église le sol monte un peu, quelques maisons...et puis les champs. J'ai passé la chaussée à gauche de l'église, quelques hôtels, dont l'hôtel des artistes, puis le passage à niveau de la voie ferrée...et je crois aussi la gare de Genck. Au delà de la voie ferrée, la chaussée monte encore, à droite et à gauche paysages couverts, villas, à droite aussi, en construction St Jan's Ziekenhuis,...un peu partout villas et terrain à vendre. Je crois voir la quelque part, sur le haut, un moulin à vent...le moulin à vent de Genck...mais c'est en vain...je reviens alors sur mes pas. Repasse la voie ferrée et par un petit sentier à gauche je descends dans un vallon. Il sort du monde par ici, je continue quelques minutes: voici un ruisseau qui coule à l'ombre des bois...la Stiemerbeek...et un peu plus loin un petit lac ou bassin ou de jeunes garçons nagent...ces garçons parlent allemand, quelques fillettes causent allemand aussi. Il paraît qu'ici à Genck il y a des gens de tous pays, plus d'étrangers que de belges... Ci ce bassin est ou non le lac vu sur des cartes postales à Genck, je n'en sais rien.*

Du lac, l'heure pressant, je reviens vers l'église, comme les rois Mages, ce par un autre chemin. Le clocher... J'attends là, adossé du mieux que je puis, contre le mur de l'une ou de l'autre maison, durant vingt minutes... J'attends le tram électrique vers Hasselt. Au Café, la sur le coin, je remarque qu'on compte 1150 pour un spa. Au coin aussi, il y a une statue du Sacré Cœur de Jésus, laquelle statue sert de monument aux Morts. J'ajoute que de la côté, tout à l'heure, j'ai vaguement remarqué des côteaux de bois de sapins...mais aucun autre point de repère."

De tram kwam er eindelijk aan. En dan maar terug naar Hasselt waarna hij na een kort oponthoud om 16.15 de trein nam richting Neerpelt. De treinreis gaf hem gelijkwaardige indrukken als in de voormiddag: via Kuringen, Zonhoven, Houthalen, Helchteren, Wijchmaal, Eksel en Overpelt kwam hij te Neerpelt aan. Daar bleef hij ruim een half uur op een bank in het station wachten op een nieuwe verbinding richting Mol.

Beschrijving van Overpelt in de nota's van Maurice Vandenberghe. (verz. Luc Van de Sijpe)

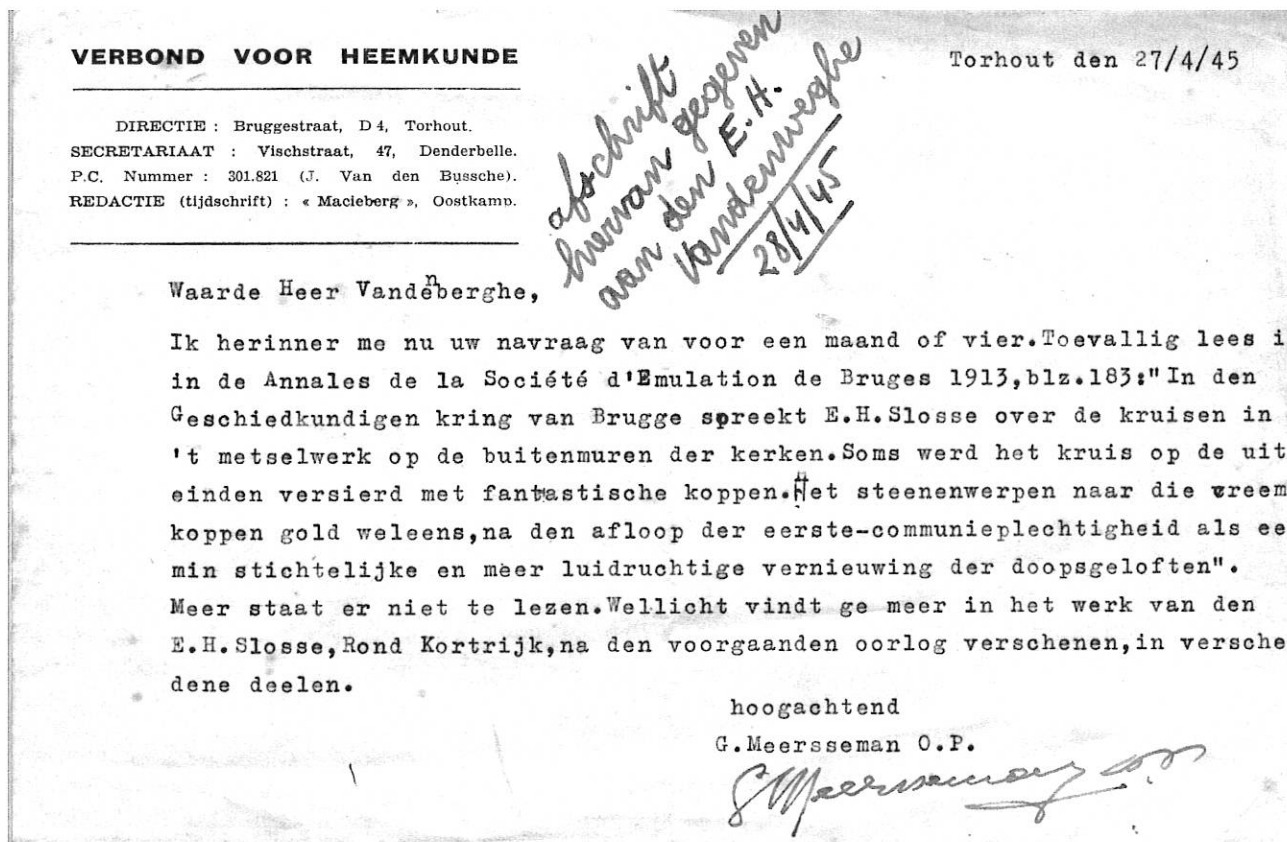
Daar sprak hij met een buurtwegcommissaris die ook het bekend (?) Dommels liedje van de 'Bietjes' kende. De man vertelde hem ook dat de Dommel zo'n 2 km. ten oosten van het station vloeide en dat te Achel veel Hollandse sigarenmakers woonden die in Eindhoven werkten... en die dankzij de koers van de gulden goede zaken deden. Ondertussen dacht hij terug aan zijn indrukken van de treinreis tussen Hasselt en Neerpelt. Wat hem erg getroffen had waren de prachtige vijvers van Zonhoven: *"les étangs que j'ai vus du côté de Zonhoven et d'Houthaalen appartiennent à des éleveurs de poissons. Ils élèvent effectivement du poisson, tout au moins dans le petit lac de Zonhoven, car le grand lac est laissé libre pour le canotage et la pêche.* En het zicht op dat landschap was subliem: *l'eau des deux lacs est légèrement ondulée, quel beau coup d'œil."*

Ook Eksel was opvallend, zij het op een ander vlak: *"la petite gare d'Exel est dépassée, petite en effet, on dirait une maison avec simple rez de chaussée, bois de mine aux abords de la gare."*

Na de mijmeringen in het station te Neerpelt vertrok onze vermoede West-Vlaming om 18.11 uur met de volgende trein terug naar huis. Vrij snel verliet hij de provincie Limburg via Overpelt-Fabriek en Lommel om tenslotte in Halle te overnachten.

Hoewel het 'Limburgs' reisverslag van Maurice Vandenberghe vrij nostalgisch overkomt, is dit document een authentieke getuigenis van een eenvoudige, maar zeer leergierige heemkundige of toerist van het eerste uur. Opvallend is ook dat onze reislustige de gespletenheid van de provincie opmerkte: het Limburg van de grootse en weidse zandvlakten en het Limburg van de exploderende industrialisatie. Een andere vaststelling is die van een toen al 'multicultureel' Genk.

Luc Van de Sijpe
De Schijf 12
Hamont-Achel

Brief van G. Meersseman aan Maurice Vandenberghe met de hoofding van het toenmalige Verbond voor Heemkunde. (verz. Luc Van de Sijpe)

Verz. Raymond Lambie.

Oorsprong van de militaire rol der schuttersgilden in : Het oude Graafschap Vlaanderen, XI-XII-XIIIde eeuw

Karel van den Bossche

In het graafschap Vlaanderen bestond zeer vroeg een voetvolk dat de ridders, die de hoofdmacht van het grafelijk leger vormden, bijstond op de slagvelden en in de verdediging van de vestigingen.

Onrechtstreekse getuigenissen bewijzen dat het voetvolk reeds bestond in de 11de eeuw. Uit vrijstellingen van de legerdienst, die door de graven werden verleend, blijkt duidelijk dat toen Vlaams voetvolk werd ingezet, op een ogenblik dat het in andere vorstendommen niet of slechts zelden gebruikt werd.¹

De gemeentelegers van de steden worden voor het eerst uitdrukkelijk vermeld in 1127. Sommige gemeentelegers hadden toen al een eigen traditie, wat aanduidt dat ze

natuurlijk reeds verscheidene jaren of tientallen jaren bestonden. Hun ontstaan dateert in elk geval uit de periode 1071-1127.

In 1127 traden deze gemeentelegers op als een *communio*, een door onderlinge eed van de leden bezworen gemeenschap. Niet overal berustte de *communio* echter op een dergelijke eed.²

Te Gent en te Sint-Omaars *communio* geheten, werd de gemeenschap van de stadsbewoners *amicitia* genaamd te Ariën aan de Leie (*Aire-sur-la Lys*). Deze drie gemeenschappen waren reeds of werden in 1127 door de graaf erkend.³

¹ Marchiennes: 1038; Arques (Arkes): 1043; Sint-Winnoksbergen: 1067; Ham: 1093 (J.F. VERBRUGGEN, *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1954, p. 247.)

² GANSHOF, *Le droit urbain en Flandre au début de la première phase de son histoire*, in : *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XIX, p. 389.

³ Gent: Galbert van Brugge, c. 33, blz 35; Ariën: G. ESPINAS, *Recueil de documents relatifs au droit municipal en France des origines à la Révolution*. Artois, I, nr. 20; St.-Omaars: G. ESPINAS, *Le privilège de Saint-Omer de 1127*, in : *Revue du Nord*, XXIX, 1947, p.46, c.12.

Naast het zware voetvolk, gewapend met lansen, pieken, zwaarden en schilden, was er het lichte voetvolk: de boogschutters.

Op het einde van de 12de – begin 13de eeuw werden de gemeentelegers het voornaamste element van de grafelijke strijdkrachten.⁴

In die periode werd voorgeschreven dat elke krijgsman wapens en uitrusting moest bezitten volgens zijn fortuin, zowel op het platteland als in de steden.⁵

Over de steden bezitten we de oudste inlichtingen voor Dowai (Douai) in het midden van de 13de eeuw⁶: de rijkste burgers moesten te paard legerdienst verrichten, de anderen te voet. Ze waren ingedeeld in coningstavelrijen, territoriale groeperingen volgens de wijken van de stad en deze eenheden werden aangevoerd door coningstavels, aangesteld door de schepenen. In 1276 was het lepers gemeenteleger ook ingedeeld volgens de wijken en straten van de stad.⁷ Waarschijnlijk was dit de algemene regel want ook te Rijsel bestond die inrichting⁸ en te Brugge bleef ze bij de poorters bestaan in de 14de eeuw.⁹

In de tweede helft van de 13de eeuw streefden de ambachtslieden er echter naar hun ambachten zelfbestuur te geven en het gemeenteleger op basis van die eenheden in te richten.¹⁰ Voor die periode zijn we het best ingelicht over de toestand te Brugge, waarvan het gemeenteleger de eerste plaats innam op het einde van de 13de eeuw en in het begin van de 14de eeuw. Deze positie danken de Brugse milities voor een groot deel aan de financiële macht van de stad, op dit gebied de eerste van het graafschap.¹¹

Zeker vanaf 1280 en misschien reeds vroeger, moesten te Brugge de intredegeden van nieuwe leerknappen, gezellen en meesters in de ambachten van de wolnijverheid gebruikt worden om tenten en banieren aan te kopen en te onderhouden.¹² Deze maatregel liet de ambachten toe zich het collectief materiaal aan te schaffen. In 1292 werd de poorterlijke ruitery ingericht. Al wie meer dan 300 pond bezat, behoorde tot de poorters en deze burgers werden volgens hun rijkdom ingedeeld in vijf klassen. Volgens de klasse waartoe zij behoorden moesten zij een paard en een uitrusting van een bepaalde waarde bezitten, om als ruiters legerdienst te verrichten.¹³ De andere inwoners rukten op in hun ambachten, waarvan de inwendige organisatie echter niet gekend is. Uit latere documenten die kunnen vergeleken worden met de bondige teksten uit de periode 1297-1304, blijkt echter dat heel dit gemeenteleger toen flink georganiseerd was.¹⁴

In de klassieke organisatie van de 14de eeuw was de basiseenheid van het Brugs gemeenteleger voor grote expedities het voud. Een voud bestond uit nauwkeurig bepaalde contingenten ambachtslieden en poorters, zoals hier volgt:

⁴ J.F. VERBRUGGEN, *o.c.*, p. 250.

⁵ A.V. LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand*, nr. 588, p. 280;

A. D'HERBOMEZ, *Les châtelains de Tournai*, Mém. Soc. Hist. Et Litt. De Tournai, t.25, nr. 82, p. 89-90, te Mortagne in 1251; Th. LEURIDAN, *Les châtelains de Lille*, p. 236, voor de hospites te Phalempin. (J. F. VERBRUGGEN, *o.c.*, p. 251.)

⁶ G. ESPINAS, *La vie urbaine à Douai*, III, nr. 214, p. 145.

⁷ G. DESMAREZ en E. DESAGHER, *Comptes de la ville d'Ypres*, I, p. 15-18.

⁸ R. MONIER, *Le livre Roisin: coutumier lillois de la fin du 13e siècle*, Paris, 1932, p. 6-10.

⁹ J.F. VERBRUGGEN, De organisatie van de milities te Brugge in de XIVde eeuw, in: *Hand. Soc. Emul.*, LXXXVII, 1950, p. 163 en 169.

¹⁰ C. WIJFFELS, *De oorsprong van de ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1961, p. 111, 115, 116.

¹¹ H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Mémoires: collection in -8°, 2e série, vol. 1460, Brussel, 1934.

¹² C. WIJFFELS, *o.c.*, p. 99. G. ESPINAS en H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, I, 1906-1924, p. 435, c. 336; p. 491-92, c.219; p. 453, c. e en p. 495, c. 243, voor volders, scheerders en raamhouders.

¹³ J. DE SMET, *De inrichting van de poorterlijke ruitery en haar indeling in gezindheden in 1302, 1930*, p. 505: "Ende so wat manne die ghegoedt es boven 300 lb die sal moeten varen als porter ende niet als seriant van sinen hambochte.", cf. J. VUYLSTEKE, *Uitleggingen tot de Gentsche stads- en baljuwrekeningen*, 1280-1315, p. 196-197.

¹⁴ J.F. VERBRUGGEN, De organisatie van de milities te Brugge in de XIVde eeuw, in: *o.c.*, p. 163-170.

Poorterie, de zes wijken samen96 krijgslieden

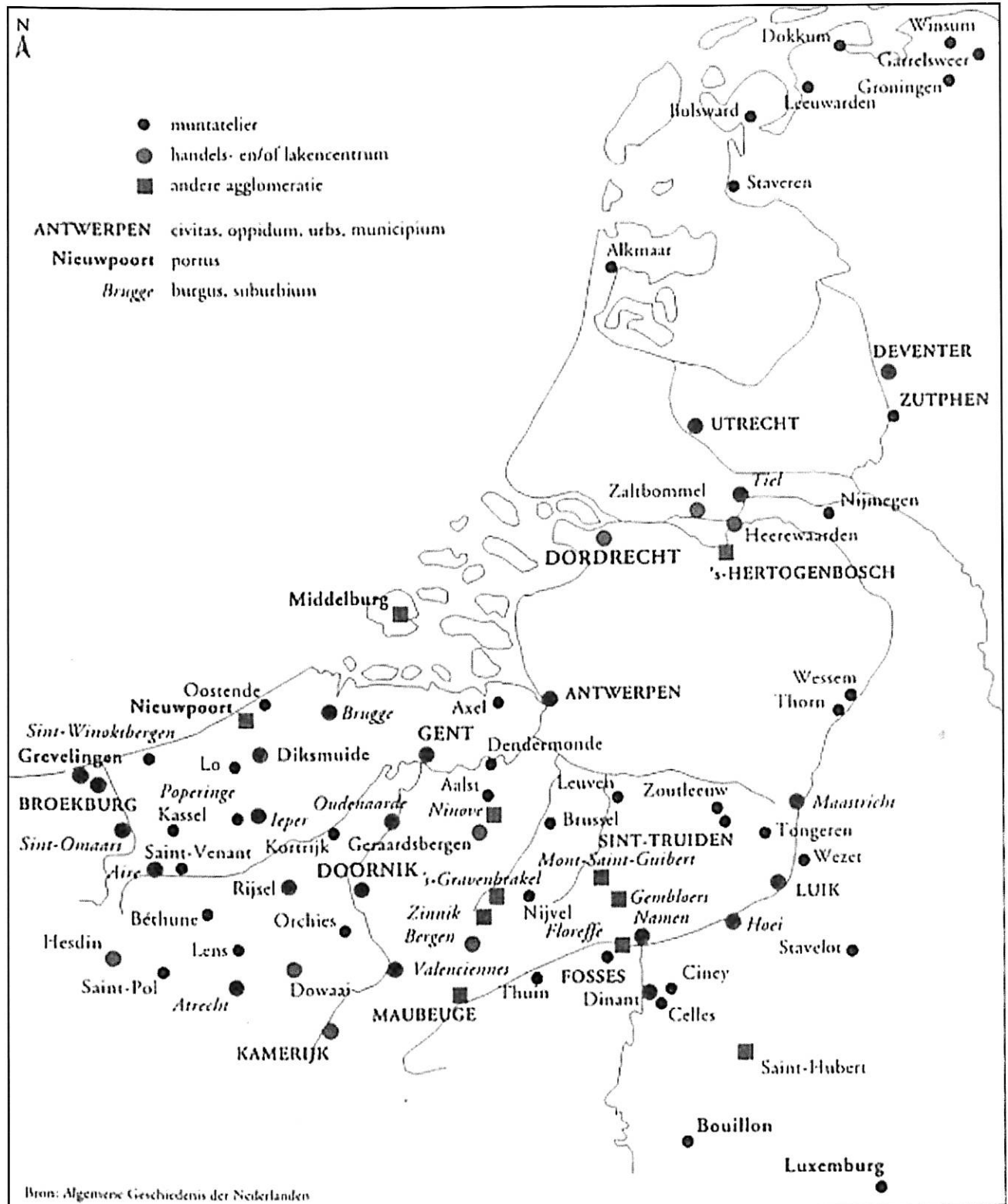
Ambachten:

1. Wevers	96	krijgslieden
2. Volders	64	"
3. Wolscheerders	32	"
4. Makelaars	32	"
5. Vleeshouwers	24	"
6. Schoenmakers	20	"
7. Vissers	16	"
8. Bakkers	16	"
9. Oudekleedkopers	15	"
10. Smeden	14	"
11. Timmerlieden	12	"
12. Ververs	10	"
13. Kleermakers	10	"
14. Metsers	9	"
15. Huidevetters	8	"
16. Culcstickers	8	"
17. Kaarsgieters	8	"
18. Sciplieden	8	"
19. Handschoenmakers	6	"
20. Lammynerkers	6	"
21. Riem-, scheden- en paternostermakers	6	"
22. Oudegrauwwerkers	5	"
23. Tjcwewers	5	"
24. Dobberes	4	"
25. Beurzenmakers	4	"
26. Witledertouwers	4	"
27. Maalders	4	"
28. Baardmakers	4	"
29. Fruitiers	4	"
30. Wijnmeters	4	"
31. Wijnschroders	4	"
32. Zilvermeden	3	"
33. Zwaardvegers	3	"
34. Beelden- en zadelmakers	3	"
35. Kuipers	3	"
36. Wielrenners	3	"
37. Draaiers	3	"
38. Scrinewerkers	3	"
39. Lisecleedwevers	3	"
40. Tegeldekkers	2	"
41. Plaasteraars	2	"
42. Strodekkers	2	"
43. Tinnenstooptmakers	2	"
44. Zwartledertouwers	2	"
45. Coussceppers	2	"
46. Hoedenmakers	2	"
47. Bogenmakers	2	"
48. Zagers	2	"
49. Wolslagers	2	"
50. Linemakers	2	"
51. Loodgieters	1	"
52. Wiltwerkers	1	"
53. Pottenmakers	1	"

Het voud bevatte in totaal 607 krijgslieden. Volgens het belang van de expeditie zond de stad één, twee, drie, vier tot vijf vouden uit. Een contingent van vijf dergelijke afdelingen vormde echter een machtig gemeenteleger en het was zeldzaam dat er onmiddellijk zulke grote strijdkracht

uitgezonden werd. Maar indien dit gemeenteleger te klein was voor de opdracht, stuurde men versterkingen: weer één, twee of drie vouden.¹⁵ Het volledig Brugs gemeenteleger omstreeks 1340 was wat groter dan 7000 man, dus meer dan elf, bijna twaalf vouden sterk.¹⁶

De spreiding van stedelijke centra in de 12de eeuw

¹⁵ J.F. VERBRUGGEN, De organisatie van de milite te Brugge in de XIVde eeuw, in : o.c., p. 166-167.

¹⁶ Berekening door J.F. Verbruggen gemaakt, aan de hand van het *Register der Herevaarde 1338 -1340* uit het Stadsarchief te Brugge.

De basis van de gemeentelegers was toen ongetwijfeld het ambacht: de beroepsgroepering die na 11 juli 1302 zelfstandig werd, zelf haar hoofdmannen verkoos, politieke macht verwierf, haar eigen wetgeving opstelde en over haar eigen financiën beschikte. Het ambacht had een bannier, het verzamelpunt van de eenheid en een belangrijk symbool waar men voor streed om het te bekomen in de steden waar de ambachten geen zelfstandigheid verwierven, o.m. te Doornik.¹⁷ In de schoot van de geprivilegieerde stad vormde het ambacht een kleinere gemeenschap die ook haar voorrechten bezat. Het was een grote familie voor haar leden. Door hun beroep, door periodieke verenigingen, optochten, gemeenschappelijke feesten en begrafenissen waren de leden in wel en wee met elkaar verbonden, wat het wederzijds vertrouwen bevorderde. In elke omstandigheid moest de eer van het ambacht en van de stad hoog gehouden worden.

De morele solidariteit werd in de militaire eenheden versterkt door het uniform: de tunieken waren voor elk ambacht uit hetzelfde laken vervaardigd.¹⁸ Wie van het slagveld vluchtte, stelde zich niet alleen bloot aan het misprijzen van de werkmakers, maar ook aan de straf vanwege de overheid.

Wie in de slag sneuvelde, wist dat er voor zijn naastbestaanden werd gezorgd. Jarenlang hebben de handwerkers gestreden voor de erkenning van hun beroepsgroeperingen. Zodra zij de overwinning behaald hadden, hoopten zij dat ze zelf hun lot in handen hadden: alle sociale uitbuiting zou eindigen.¹⁹ Zij namen toen aan het stadsbestuur deel en langs hun hoofdmannen in het stadsbestuur konden ze zelfs het beleid van het graafschap beïnvloeden.

Door geheel de 14de eeuw heen voelde men de invloed van dit sociale en politieke streven van de ambachtlieden. Hun idealisme op sociaal gebied verklaarde de hardnekkigheid waarmee zij op de slagvelden streden. In de oorlogen tegen de Franse koning werd dit nog versterkt door een levendig nationaal bewustzijn dat zulke ontzaglijke spoorslag gekregen had van 1302 tot 1304 in de successen en daarna onderhouden werd door hun verzet tegen het "verdrag der ongerechtigheid" van Athis-sur-Orge.

De weerbaarheid van de handwerkers blijkt duidelijk uit hun dure bewapening en uitrusting. Om zich dergelijke wapens te kunnen aanschaffen, moesten de stadsbewo-

ners betrekkelijk welgesteld zijn, wat inderdaad het geval was. Een aantal van hen waren kruisboogschutters die in de 14de eeuw beroemde gilden vormden, zoals de Sint-Jorisgilde. Zij oefenden geregeld en hun waarde was niet te versmaden. Dit blijkt uit hun deelname aan de veldslagen uit die tijd. Maar ze waren te weinig talrijk om waarlijk ophefmakende wapenfeiten te verrichten. In 1350 greep te Doornik een wedstrijd plaats tussen de kruisboogschutters van 36 steden. De twee uitgelofde prijzen voor de beste schutters werden behaald door een Bruggeling en een leperling.²⁰ De talloze conflicten waaraan deze schutters in de eerste helft van de 14de eeuw deelgenomen hadden, waren zeker niet vreemd aan dit succes.

Niet alleen in Vlaanderen, maar ook in de andere gewesten van de Nederlanden werd het voetvolk machtig en beroemd.

Om zich wapens te kunnen aanschaffen, moesten de krijgslieden welgesteld zijn! Alhoewel elk krijgsman zulke dure uitrusting niet bezat, is het toch duidelijk dat een bewapening van bij voorbeeld 21 pond heel wat betekende in het leven van een handwerker die toen drie schellingen per dag verdiende.²¹ Om zich een dergelijke uitrusting aan te schaffen, moesten zij dus het loon van 140 werkdagen sparen. Dit is meer dan een half jaar in een tijd waarin het aantal werkdagen per jaar op ongeveer 240 wordt berekend.²² Deze bewapening was zeer duur voor een individueel persoon. Daarnaast was er nog de collectieve uitrusting zoals tenten, banieren enz. De handwerkers en de stedelijke overheid hadden daarin echter voorzien door de collectieve benodigdheden te kopen op kosten van de gemeenschap: de stad of het ambacht.

De stad zorgde voor de wapens van de kruisboogschutters: steeds werden zij vergoed voor hun verloren bogen. Elk lid van een ambacht moest echter beschikken over eigen wapens volgens zijn staat. Dat de Vlaamse steden er in geslaagd zijn dergelijke voorschriften zo flink te doen naleven, pleit voor de uitmuntende militaire geest van het stadsbestuur en de bevolking en strekt hen tot eer. De bewapening was voor de leden van de ambachten immers een teken van hun waardigheid als vrij burger en was tevens een waardevol privilege. Als vrije knapen van een ambacht waren zij fier op hun macht. Ook bleken hun bewapening en hun organisatie zeer nuttig in de sociale en politieke conflicten met de poorterie.

¹⁷ C. WIJFFELS, o.c., p. 113 en 115.

¹⁸ Zie de fresken van de Leugemeete: F. DE VIGNE, *Recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métiers*, platen. A. VAN WERVEKE, *Het Godshuis van Sint-Jan en Sint-Pauwel te Gent bijgenaamd de Leugemeete*, platen. H. KOEHLIN, *Chapelle de la Leugemeete à Gand. Peintures murales. Restitution*, 1909.

¹⁹ H. VAN WERVEKE, *Gand, Esquisse d'histoire sociale*, 1946, p. 49.

²⁰ G. LE MUISIT, *Chronique et Annales*, p. 272-273.

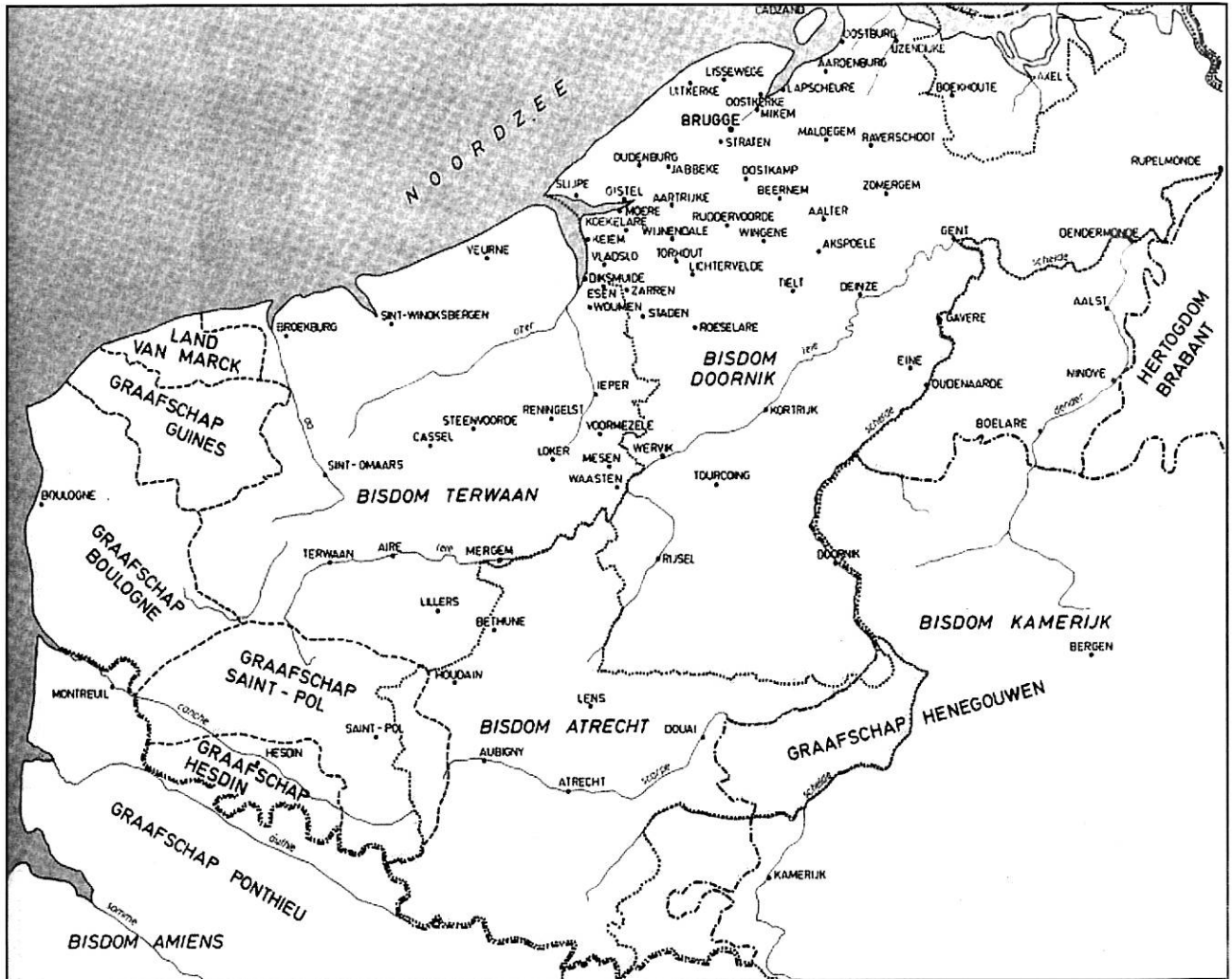
²¹ *Brugse Stadsrekening 1304*, 2, f. 47. Het is trouwens de soldij van een krijgsman.

Zie ook L. VANDERKINDERE, *Le siècle des Artevelde*, 1879, p. 127.

²² H. VAN WERVEKE, *De omvang van de Ieperse lakenproductie in de XIVde eeuw*, Meded. Kon. VI. Acad., 1947, p. 12.

Terwijl de zwaargewapende krijgslieden het essentieel bestanddeel van het voetvolk vormden bij de Vlamingen, de Schotten en de Zwitsers, werden de boogschutters het voornaamste deel van de infanterie in Engeland en zij traden stilaan bijna uitsluitend op in de schoot van dit wapen. In het Engelse koninklijke leger konden zij zelfs rivaliseren met de gepantserde ruitserij.

fendheid werd bekomen wanneer de boogschutter, zijwaarts gekeerd, zich met hand en oog toelagde op zijn taak en een vol rendement haalde uit zijn linkerarm, die de boog naar voren spande en de rechterhand die de pees achteruit trok tot aan zijn oor. De rug, de schouders en de armen werkten mee, evenals het gewicht van de man en zijn lichamelijke kracht. Essentieel voor het succesvol

Vlaanderen ten tijde van Karel de Goede. Bron: Galbert VAN BRUGGE, *De moord op Karel de Goede*, 1978, blz. 253.

De lange boog betekende op technisch gebied een grote vooruitgang in draagwijdte en vooral in de snelheid van het schieten. Maar wat baat een goed wapen, wanneer het niet gehanteerd wordt door bekwame en moedige krijgslieden? De vaardigheid in het aanwenden van de bogen en het tactisch gebruik van de boogschutters speelden ook een kapitale rol.

Elk strijder moest een boog hanteren die perfect aangepast was aan zijn lichamelijke kracht. Een te lichte boog kon gemakkelijk gebroken worden door een sterke man, een te zware en te stijve boog kon niet gespannen worden door een zwak strijder. Het maximum van de doeltref-

schieten was de aanpassing van de energie van de schutter aan zijn wapen. Elk lid, elk gewricht, de spieren zowel als het gewicht, de talloze oefeningen en ook de ingeboren bekwaamheid, alles moest ingezet worden in de beoefening van de delicate kunst van het boogschieten.²³ De training van de ene generatie na de andere bezorgde de Engelse boogschutters ten tijde van de Honderdjarige Oorlog een ongeëvenaard meesterschap.

In de veldslag moest het lichte voetvolk de strijd beginnen tegen de vijandelijke schutters. Het lichte voetvolk bestond uit boog- en kruisboogschutters. De boogschutters bestonden in de Vlaamse steden al in 1127. De kruis-

²³ F. LOT, *L'Art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, 2 vol., Parijs, 1946.

boogschutters verschenen vooral in de tweede helft van de 13de eeuw. Ze waren niet talrijk: het grootste aantal voor Brugge was 320 in de slag te Kortrijk in 1302.²⁴

Uit wat voorafgaat, enkele gevolgtrekkingen:

1. De gemeentelegers gaan vanaf de 12de eeuw het hoofdbestanddeel vormen van het leger van de graaf van Vlaanderen.
2. De infanterie van het grafelijk leger bestaat uit zwaar en licht voetvolk.
3. Boogschutters en kruisboogschutters behoren tot het licht voetvolk.
4. Boogschutters worden in het grafelijk leger vermeld in 1127, maar bestonden als krijgsonderdeel reeds vroeger (periode 1071-1127). Kruisboogschutters worden vermeld in het midden van de 13de eeuw.
5. Organisatie van het gemeenteleger:
 - . eerst territoriaal, per wijk en straat
 - . later: op basis van ambacht.
6. Ambacht: broedergemeenschap, morele solidariteit. Of gilde: gemeenschap met voorrechten.
7. Het grondgebied van het graafschap Vlaanderen omvat in de 11de, 12de, 13de eeuw Kroon- en Rijksvlaanderen, Artesië, Picardië; het graafschap Henegouwen heeft dezelfde landsheer.

**PROEVE TOT ACHTERHALEN VAN DE OORSPRONG
DER SCHUTTERS GILDEN IN HET OUDE GRAAFSCHAP VLAANDEREN²⁵**

Bron: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 1, 1950, blz. 163.

²⁴ J.F. VERBRUGGEN, Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305, in : *Koninklijke Vlaamse Academie*, nr. 38, 1960, p. 139.

²⁵ Oude graafschap Vlaanderen: kaart, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I, 1950, blz. 163.

Het *Nederlands etymologisch woordenboek*²⁶ verklaart het woord *gilde* als volgt:

"Betaling, feestmaal, vereniging, eedgenootschap. De oorsprong is te zoeken in de heidense offergemeenschappen die voor de offermaaltijden een bijdrage leverden. De runeninscriptie van Bjälbo in Ostergötland uit de 10de eeuw spreekt van een Kilta, d.i. "gildegroot". In het Franke Rijk worden de "gildonia" aanvankelijk verboden, klaarblijkelijk wegens de heidense herinneringen."

Het woord *gilde* komt voor in het Oud-Fries, het Oud-Noors, het Oud-Frankisch, wordt in het Middelnederlands *ghilde*, in het Nieuw-Hoogduits *gilde*.

Of de genootschappen die ontegensprekelijk een heidense Germaanse oorsprong hebben, met een heidens-religieuze grondslag, of de gilden de voortzetting zijn van de oude inheemse cultische mannenbonden, offergemeenschappen, grondpijlers van het Noord- en West-Europese gemeenschapsleven²⁷, wordt in deze bijdrage niet verder uitgediept. Het woord *gilda* stamt uit de Germaanse voorgeschiedenis van Noord- en West-Europa en komt er, nu nog, overal voor.

Is er een aanwijsbaar verband tussen oorspronkelijk religieuze offergemeenschappen, militaire korpsen in de 11de, 12de, 13de eeuw, en schuttersgilden zoals ze heden ten dage nog voortbestaan?

*"Het gilde, ge-hilde, is een verbond van vrije mannen tot onderlinge hulp en trouw, tot gezamenlijke en gemeenschappelijke offermaaltijden, en de leden van het gilde zijn genoten."*²⁸

De steden van het oude graafschap Vlaanderen starten hun grote ontwikkeling in de 11de eeuw. Het is in de periode 1071-1127 van Robrecht de Fries tot Karel de Goede, dat de steden erkende lichamen worden, feitelijk en juridisch van het platteland gescheiden.²⁹ Pas wanneer de agglomeraties een erkende vorm van organisatie hebben, worden ze een grote politieke macht.

De oudste door de graven verleende stadsrechten, klimmen op tot Boudewijn VI (1067-1070 - Geraardsbergen) en in de eerste jaren van de 12de eeuw verschijnen de stadsschepenen (Dowaai, Atrrecht, Ieper); de meeste steden van Vlaanderen waren rond 1100 omwald.

Dit alles wettigt het besluit dat de steden in de periode 1071-1128 als politieke macht bestaan. De gemeente is een *communio*, een door onderlinge eed van de leden bezworen gemeenschap én door de graaf erkend.

Economische noodwendigheden verplichtten de handwerkers tot een zekere verstandhouding, daarvan zijn voorbeelden reeds bij de aanvang van de twaalfde eeuw.³⁰ Een onderscheid dient gemaakt tussen: de periode van de vorming waar de ambachtsgilden nog geen zelfbestuur genoten (precorporatieve fase) en de eigenlijke corporatieve fase.

De eerste fase wordt op haar beurt onderverdeeld in: deze van wederzijds hulpbetoon en deze van strijd. De tijdsgrens tussen de twee is voor Vlaanderen te plaatsen omstreeks 1200.³¹

Wat valt hier op i.v.m. ons onderwerp: de schuttersgilden?

. de gemeente is rond 1100 een door de graaf erkend politiek erkend lichaam, te onderscheiden van het platteland. De gemeentenaren zijn een door onderlinge eed bezworen gemeenschap.

. de handwerkers zijn, om economische redenen, tot onderlinge verstandhouding genoopt, tot wederzijds hulpbetoon.

Plaatsgebonden beroepsgroepen of beroepscategorieën ontwikkelen een eigen specifieke mentaliteit. In het Vlaanderen van de 11de, 12de, 13de eeuw ontwikkelt zich naast de plattelandscultuur een stadscultuur. Deze stadscultuur bevat echter nog steeds relicten uit de vóórhistorische periode; ze is in zekere zin samengesteld met onbewuste en onderbewuste gegevens stammend uit de Germaanse mythologie. Diep in de psyche bevindt zich het collectieve onderbewuste, de zetel van de instinctieve gedachten en gedachtepatronen die door duizenden jaren menselijke ervaring zijn geworden tot wat we nu bestempelen als emoties en waarden: waarheid, rechtvaardigheid, heldhaftigheid, genade, wijsheid, moed, liefde, vrijheid. Ieder mens is geboren met een instinctieve voorkeur voor deze kwaliteiten, eigenlijk een stel innerlijke blauwdrukken van wat het betekent een volledig mens te zijn: blauwdrukken en archetypen. De individuele mens gelooft dat er diepere werkelijkheden zijn die het verstand niet kan bevatten. Aan dergelijke werkelijkheden wordt een lange-tijd waarde toegekend en wordt instinctief aangevoeld dat men er door de taal van de symbolen in contact mee kan komen.

²⁶ J. DE VRIES, *Nederlands etymologisch woordenboek*, Leiden, 1971, p. 208.

²⁷ J. MEERBOSCH, *De heidens-religieuze grondslag van de oude gilden*, Tekos, 86, 1997, p. 49-54.

²⁸ J. TER GOUW, *De gilden*, Den Haag, 1886.

²⁹ J. DHONDT, *Vlaanderen van Arnulf de Grote tot Willem Clito, 918-1128*, A.G.N., 1950, p. 86.

³⁰ DESMAREZ, Première étape de la formation corporative, l'entraide, in : *Bulletin Académie royale belge*, 5e S, dl. 17, 1921, p. 423-427.

³¹ *Ibidem*, p. 418-419.

Symboliek is een collectieve activiteit, overtuigingen en betrachtingen van de gemeenschap worden uitgedrukt in visuele termen. Symbolen worden gebruikt om de opvattingen van de tijdsgeest en datgene wat de mens bezighoudt, uit te drukken. De middeleeuwer leeft in een woud van symbolen, het is een obsessie.³² De symbolen van vorige generaties worden gerationaliseerd en aangepast.³³

Gilde: vereniging, eedgenootschap, genoten, offergemeenschappen die voor de offermaaltijden een bijdrage leverden.

In de 11de eeuw ontstaan in het graafschap Vlaanderen 'gemeenten', wat betekent: gemeenschap, gezelschap, vergadering, volkshoop, gemeenschappelijk bezit, aandeel.³⁴ Het is een gemeenschap van stadsbewoners, vrij en gelijk. Hun groepering bezat een klassebewustzijn en kon hierdoor een stevige solidariteit bekomen. De 'gemeente' verdedigde de belangen van haar leden tegen 'buitenstaanders'. Naargelang de steden machtiger werden, speelden de gemeentelegers een belangrijke militaire rol.

In Vlaanderen werd de solidariteit verder bevorderd door de indeling van het leger volgens de wijken en straten. Een fijner geleding van de strijdkrachten werd doorgevoerd wanneer de ambachten de militaire eenheden vormden. De stedelijke gemeenschap berustte dan op een steviger kern, waar de cohesie en solidariteit gemakkelijker konden ontwikkeld en onderhouden worden, vermits ze steunden op de beroepsbelangen van de leden.³⁵

Gemeenten: inwoners verbonden door een eed, militaire weerbaarheid, gegrond eerst op de solidariteit van wijk en straat, later op de cohesie van beroepsgebonden gilden. Gemeenten: door de landsheer erkend als politiek lichaam en door hem met privileges voorzien.

Zijn de eedgenootschappen uit het Oud-Germaanse collectieve onderbewustzijn, symbolen van vorige generaties, gerationaliseerd en aangepast?

Het bij mekaar brengen, het in verband brengen van historisch bewezen ontwikkelingen en feiten, geplaatst in de middeleeuwse denkwereld, laat toe deze vraag bevestigend te beantwoorden.

Er blijft nog een verband te verduidelijken: de band ambachtsgilde – schuttersgilde. Een wever, volder, wol-scheerder is nog niet noodzakelijk een schutter.

In het graafschap Vlaanderen bleef de algemene verplichting van militaire dienst voor de gewone onderdanen bestaan. Er werd rekening gehouden met die dienstplicht, in een tijd waarin in andere vorstendommen geen voetvolk gebruikt werd.³⁶ In de stad waren alle weerbare mannen dus tot militaire dienst verplicht. Ook op het platteland werd de landweer nooit afgeschaft.³⁷ Een bijzonder merkwaardig geval op militair gebied is Kust-Vlaanderen. Zeer lang hadden de bewoners ervan de faam bijzonder wild en strijdlustig te zijn, in zulke mate dat de graven er verboden te veel de bogen en bijlen en vaandels voor de strijd te gebruiken.³⁸ De boeren van deze streek zullen later blijk geven van een hoge militaire waarde, gedurende de algemene Vlaamse opstand van 1322-1328, eindpunt van de algemene ontevredenheid voortspruitend uit het schandelijke verdrag van Athis-sur-Orge (1305).³⁹ De kasselrijen van dit gebied waren landelijke gemeenschappen met eigen recht, eigen privileges, eigen rechtspraak en een zekere mate van zelfbestuur. De gemeenschap is erkend door de vorst.⁴⁰

³² J. LE GOFF, *De wereld van de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1981, p. 36.

³³ D. FONTANA, *De verborgen taal van het symbool*, Houtem, 1994.

³⁴ J. DE VRIES, *o.c.*, p. 194.

³⁵ J.F. VERBRUGGEN, *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1954, p. 286.

³⁶ J.F. VERBRUGGEN, Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305, in: *Koninklijke Vlaamse Academie*, nr. 38, 1960, p. 17, 19, 87.

³⁷ J.F. VERBRUGGEN, *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1954, p. 97.

³⁸ WALTERUS, *Vita Karoli*, MCH, Ss, XII, p. 544.

³⁹ J. SABBE, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328*, Brugge, 1992, p. 88.

⁴⁰ J.F. VERBRUGGEN, *o.c.*, p. 98.

Dus, zowel de steden als het platteland zijn dienstplichtig, militair georganiseerd en worden door de graaf opgeroepen. Voor wat de steden betreft, werd er reeds op gewezen:

1. elk lid van een ambacht moest beschikken over eigen wapens volgens zijn staat
2. de bewapening was duur en betekende heel wat voor een handwerker
3. de boog diende perfect aangepast aan de lichamelijke kracht van de strijder
4. het gemeenteleger bestond uit ruitery en voetvolk
5. het voetvolk rukte uit in hun ambacht waarvan de inwendige militaire organisatie echter niet gekend is
6. een legereenheid bestond aanvankelijk uit coningstavelrijen, later uit vouden, nauwkeurig bepaalde contingenten ambachtslieden en poorters
7. de gemeente zorgde voor de wapens van de kruisboogschutters
8. één voud bestond in totaal uit 607 krijgslieden waarvan 511 uit de ambachten.

Gaan we even nader in op de samenstelling van het contingent van 511 ambachtslieden. Vijf grote ambachten (wevers, volders, wolscheerders, makelaars, vleeshouwers) leveren samen per voud 248 manschappen, of 48,5 % van een voud. De overige 263 manschappen worden geleverd door 48 ambachten.

De banden tussen leden van een groot ambacht zijn, door de natuur van de onderlinge bijstandrol binnen het beroep, sterker dan in een klein ambacht met zijn meer individueel werkende specialisten (molenaars, wijnmeters, riem-, scheden- en paternostermakers, loodgieters, pottenmakers bv.).

In tegenstelling met Engeland, waar de boogschutters het voornaamste deel van de infanterie vormden, waren zwaarbewapende krijgslieden het essentiële bestanddeel van het voetvolk bij de Vlamingen (zoals bij Schotten en Zwitsers).

Is het, rekening houdend met al deze feitelijke gegevens, dan niet aannemelijk dat het zich bedienen van een (lang)boog, een eerder goedkoop wapen, dat nauwkeurig diende aangepast aan de specifieke lichamelijke kracht van een welbepaald persoon, toevertrouwd werd aan de kleinere ambachten met hun gering aantal strijders?

Indien deze stelling juist zou zijn, werpt dit een speciaal licht op het ontstaan en bestaan der schuttersgilden in het graafschap Vlaanderen.

1. De kruisboogschutters waren niet zeer talrijk. Enkel welgestelden konden zich dit dure wapen aanschaffen en wanneer de gemeente ze diende te verstrekken was dit een zware financiële last.

De kruisboogschutters verschijnen vooral in de tweede helft van de 13de eeuw, in klein aantal: het grootste aantal voor Brugge was 320, in de tocht naar Kortrijk in 1302⁴¹, op een 7000 man sterk gemeenteleger: 0,46 %.⁴²

2. De boogschutters bestonden al in de Vlaamse steden in 1127.⁴³

De Gentse milities in wapenrusting, zoals ze ten strijde trokken met hun trompetters en ambachtsbanieren. De wapens zijn goed te onderscheiden: goedendags (gepinde staven), zwaarden, handbogen, kruisbogen, hakbijlen, open pothelmen voor de soldaten en helmen met vizier voor de aanvoerders, maliënkolder en bovenkleed en schilden. Tekening naar de calques (1860) van de verloren gegane 14de-eeuwse muurschilderingen in de Leugemeetekapel te Gent.

Bron: Stadsarchief Gent.

⁴¹ J.F. VERBRUGGEN, Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305, in : *Koninklijke Vlaamse Academie*, nr. 38, 1960, p. 139.

⁴² J.F. VERBRUGGEN, *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1954, p. 254.

⁴³ *Ibidem*, p. 139.

Voorlopige samenvatting:

1. Het zwaarbewapende voetvolk vormde de massa van het leger.⁴⁴
2. De boogschutters vormden het lichte voetvolk.
3. Beide groepen boogschutters, vormden in het geheel van het leger een minderheid, op zichzelf samengesteld uit twee bestanddelen met verschillende sociale en economische achtergronden, oorsprong en historische tradities.
De kruisboogschutters waren eerder welgesteld en bevoorraad door de gemeente; de handboogschutters, met oudere traditie, hadden eerder een bescheiden financiële draagkracht en kwamen uit kleine ambachten.

Een kenmerk van minderheidsgroepen is dat ze zich sterker aaneensluiten. Hun samenhangsgevoel is gevoeliger. In een middeleeuwse samenleving met haar levendige gemeenschapsverbondenheid en -contacten is elk gemeenschappelijk specifiek optreden aanleiding tot verbandenvorming, op grond van specifieke opdrachten.

Het verdedigen van de *communio*, van de gemeenschap, van waarheid, rechtvaardigheid, vrijheid, waar moed en heldhaftigheid voor nodig is, grijpt terug naar onbewuste en onderbewuste gegevens stammend uit de Germaanse mythologie, het collectieve onderbewuste, zetel van instinctieve gedachten en gedachtenpatronen die door duizenden jaren menselijke ervaring, emoties en waarden zijn geworden. Innerlijke blauwdrukken van wat het betekent een volledig mens te zijn, instinctief aangevoeld en waarmee men in contact kan komen door de taal der symbolen. Symboliek is een collectieve activiteit: overtuigingen en betrachtingen van de gemeenschap worden uitgedrukt in visuele termen.

De schuttersgilden zijn uitdrukking, in visuele termen, van een collectieve activiteit. Binnen de grotere gemeenschap vervult een beperkte groep een specifieke taak, versterkt zijn innerlijke samenhang, bevestigt zijn optreden naar buiten uit door een genootschap dat rol en bestaan duidelijk omlijnt.

BESLUIT BIJ DE PROEVE TOT DUIDING VAN DE OORSPRONG DER SCHUTTERS GILDEN

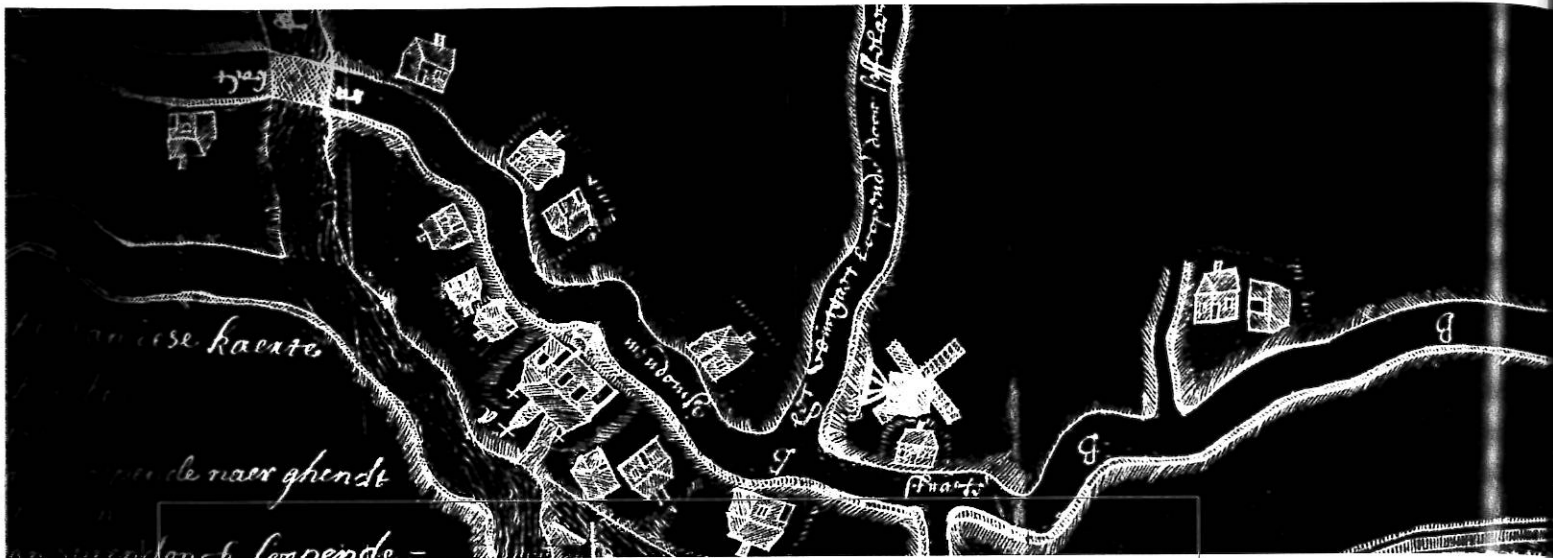
1. De middeleeuwer leeft in een woud van symbolen, het is een obsessie.
2. Symbolen van vorige generaties worden gerationaliseerd en aangepast.
3. De middeleeuwse gemeenschap is gedragen door het afleggen van eden, een gemeenschapsruggegraat, zijn eedverbonden terug te voeren tot oud-Germaanse tradities.
4. De gemeentelegers zijn georganiseerd op basis van de ambachten, op zichzelf reeds eedverbonden.
5. De schutters, zowel met kruisboog als (lang-)boog, vormen in die legers minderheden, met elk een verschillende sociale en ambachtelijke afkomst en tradities op het stuk van ontstaan.
6. Om de samenhang binnen deze twee legeronderdelen te verstevigen en als een gestructureerde eenheid op te treden en herkenbaar te zijn, worden de sociale en beroepsverschillen overkoepeld en eengemaakt door een (op dat ogenblik) nieuwsoortig korps: de schuttersgilde. Alle middelen om dat duidelijk te maken, worden ingeschakeld. Deze middelen zijn symbolen: schutsheiligen, vaandels, uniformen, offerattributen (papegaai), gildenaltaren, plaats in de processies, terminologie (koning, keizer), onderscheidingen (breuken). Wat de groep onderscheidde van de andere genootschappen en geworteld in de blauwdrukken en archetypes van de psyche.

Is dit alles zo vreemd?

Toen was er ook een nu.

Karel van den Bossche
Larendries 51
2890 St.-Amands

⁴⁴ *Ibidem*, p. 139.

Verz. Raymond Lambie

Vervoer te land in Brabant of de geschiedenis van het wegennet

Henri Vannoppen

1. Van Keltische wegen naar Romeinse heirbanen

Keltische wegen werden gevolgd door Romeinse heirbanen en hun aftakkingen of *diverticula*. De heirbanen waren vooral militair belangrijk. Bavai, de hoofdstad van het gebied van de Nerviërs in Romeins België, was het knooppunt van belangrijke Romeinse wegen. Er waren heirbanen via Tongeren naar Keulen, naar Gent en via Asse naar het gebied van de Bataven. Later is er ook spraak van 'via Regia' of koninklijke wegen. Ook termen zoals Oude Baan, Walenweg, Naamsestraat en Dieweg verwijzen naar Romeinse wegen.¹ Vier projecten van het Verbond voor Heemkunde Vlaams-Brabant terzake (Brussel – Leuven via Everberg, Rumst – Taviet, Sint-Truiden – Aalst via Erps-Kwerps en Tienen – Velzeke) wijzen erop dat er heel wat verkeer was in onze streken. Luchtfotografie, wat o.a. het levenswerk was van de heer Leva, speelde hierbij een belangrijke rol.

2. Middeleeuwse lakenwegen, die niet altijd zo veilig waren

In de Middeleeuwen kennen we de lakenwegen, langs waar de handelaars van Keulen naar Brugge en zo naar Londen trokken. De wegen waren niet zeer veilig. Roofridders deden overvallen op de reizigers in de streek van Affligem, waar de lakenweg doorkwam. Bekeerd stichtten ze de Benedictijnerabdij van Affligem.

3. Het onderhoud van de Vilvoordsebaan in 1381 onder hertogin Joanna van Brabant

Het onderhoud van de weg werd geregeld met *wechgelt* of tol, de 'péage' van vroeger. Hertogin Joanna van Brabant legde er de nadruk op dat de weg van Leuven naar Vilvoorde moest gekasseid worden en jaarlijks een deftig onderhoud moest krijgen. Hij liep over Melsbroek,

¹A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*, Deel I, p. XXVII-XXVIII.

P.J. LEFEVRE en L. JEANDRAIN, Quelques vieux chemins du Roman pays de Brabant, in : *Folklore Brabançon*, jg. 16, 1936-1937, p. 193-195.

Humelgem, Erps, Kwerps, Beisem en Winksele. Met Sint-Andries 1381 maakte René Hollant, de ontvanger van Brabant, een akkoord met Walter Vanderbeke. Deze laatste kreeg de oude weg Vilvoorde – Leuven voor 32 jaar onder zijn hoede. Wat waren zijn verplichtingen? De eerste vier jaar moest hij de weg goed onderhouden. De volgende jaren moest hij jaarlijks de straat aanleggen op basis van jaarlijks *4 verges de chaussée* (vier roeden straat). Zo zou langzamerhand de gehele weg verhard zijn. Welke inkomsten kreeg hij hiervoor?

- een tol in geld op de paarden, op de kudden schapen en ganzen, die gebruik maakten van deze weg
- een tol in geld op de wagens en karren, die de weg gebruikten
- elke 'cossaert' (kleine boer) van de bovenvernoemde dorpen moest hem jaarlijks een brood geven
- de abdijen van Park, van Vlierbeek, van Kortenberg en van Vrouwenpark (Rotselaar) moesten hem jaarlijks 'mudde' rogge geven.²

Dit was het eerste contract in het hertogdom Brabant i.v.m. het onderhoud van grote wegen.

4. Het reistempo in de Middeleeuwen

Het reistempo was belangrijk. Men berekende het tempo in de Late Middeleeuwen:

- te voet: gemiddeld tempo van 25 km. per dag
- te paard: gemiddeld tempo van 30 à 50 km. per dag
- per schip: stroomafwaarts 100 tot 150 km. per dag.

De reiziger die stevig doorliep, legde 4 km. per uur af. Dit kwam overeen met de gebruikelijke lengtemaat van 4,5 km., nl. de grote mijl of de *lieue*. Deze was gekend in Engeland, in Frankrijk en in de landen aan de Middellandse Zee. In 10 uur zou men dan 40 à 45 km. afleggen. Maar er waren heel wat hindernissen: slecht weer, de nood aan rust, de moeilijke oversteek van rivieren en de vertragende beklimmingen wanneer men in een heuvelend landschap kwam. Velen verkozen waterwegen boven landwegen. Het ging sneller en het was veiliger.³

Van 1439 tot 1467 werden er witte stenen vanuit Avesnes-le-Sec in Noord-Frankrijk naar Leuven gevoerd voor de bouw van het stadhuis. Het gebeurde te paard, maar ook per schip over de Schelde en de Dijle. Deze tocht te paard werd gereconstrueerd in 1998. Men deed er 9 dagen heen en weer over en dat voor 350 km. Het was 4 dagen op en

4 af. Het was een tocht met 2 wagens en 6 ruiters. De bekende 'Witte Stenen – tocht' voor het stadhuis.⁴

Er waren ook de strafbedevaarten naar Rome, Cyprus, Compostela en het H. Land. Dat was een zware straf want het waren gevaarlijke reizen. Een bedevaart naar Compostela kwam overeen met ° jaarloon van een geschoold ambachtsman. Een bedevaart naar Jeruzalem in de 16de eeuw werd geschat op 10 à 30 jaarlonen.

5. De breedte van de wegen in het hertogdom Brabant in de Middeleeuwen

De breedte van de weg was belangrijk. De tesorier-generaal van Brabant bepaalde in 1368 de breedte van de wegen als volgt:

- heerstraeten: 40 voeten breed
- drijfwegen: 24 voeten breed
- de pontwegen (wegen, die naar het veer leidden): 20 voeten breed
- de dwarswegen: 16 voeten breed
- de ridderwegen (wegen gebruikt door de kooplui): 16 voeten breed
- de meulenwegen: 12 voeten breed
- de drossewegen (wegen voor paarden, die lasten naar de molen brachten): 8 voeten breed
- de kerkwegen: 6 voeten breed
- de lijkwegen (wegen, die naar het kerkhof leidden): 6 voeten breed
- de merktwegen: 6 voeten breed
- de borrewegen: 6 voeten breed
- de manspaden: 4 voeten breed.⁵

6. De breedte van de wegen in het graafschap Loon

In het graafschap Loon hadden de wegen de volgende breedten:

- een gemeen voetpad: 3 voeten
- een voetpad voor lijken: 6 voeten
- aertgaten of wegen naar het veld: 12 voeten
- straten van dorp tot dorp: 16 voeten
- straten van stad tot stad: 23 voeten
- straten van land tot land: 32 voeten.⁶

² A. WAUTERS, *o.c.*, deel III, p. 472.

³ L. CAMUSSO, *Reisboek Europa 1492*, Den Haag, 1991, p. 47.

⁴ Te paard naar Frankrijk om witte stenen. Historische reconstructie van 15de- eeuwse konvooien, in: *De Standaard*, 11 mei 1998, p. 21.

⁵ F. WASTIELS, *Handboek voor het wegenrecht*, Brugge, 1978, p. 135.

⁶ *Ons Heem*, 1987, p. 182.

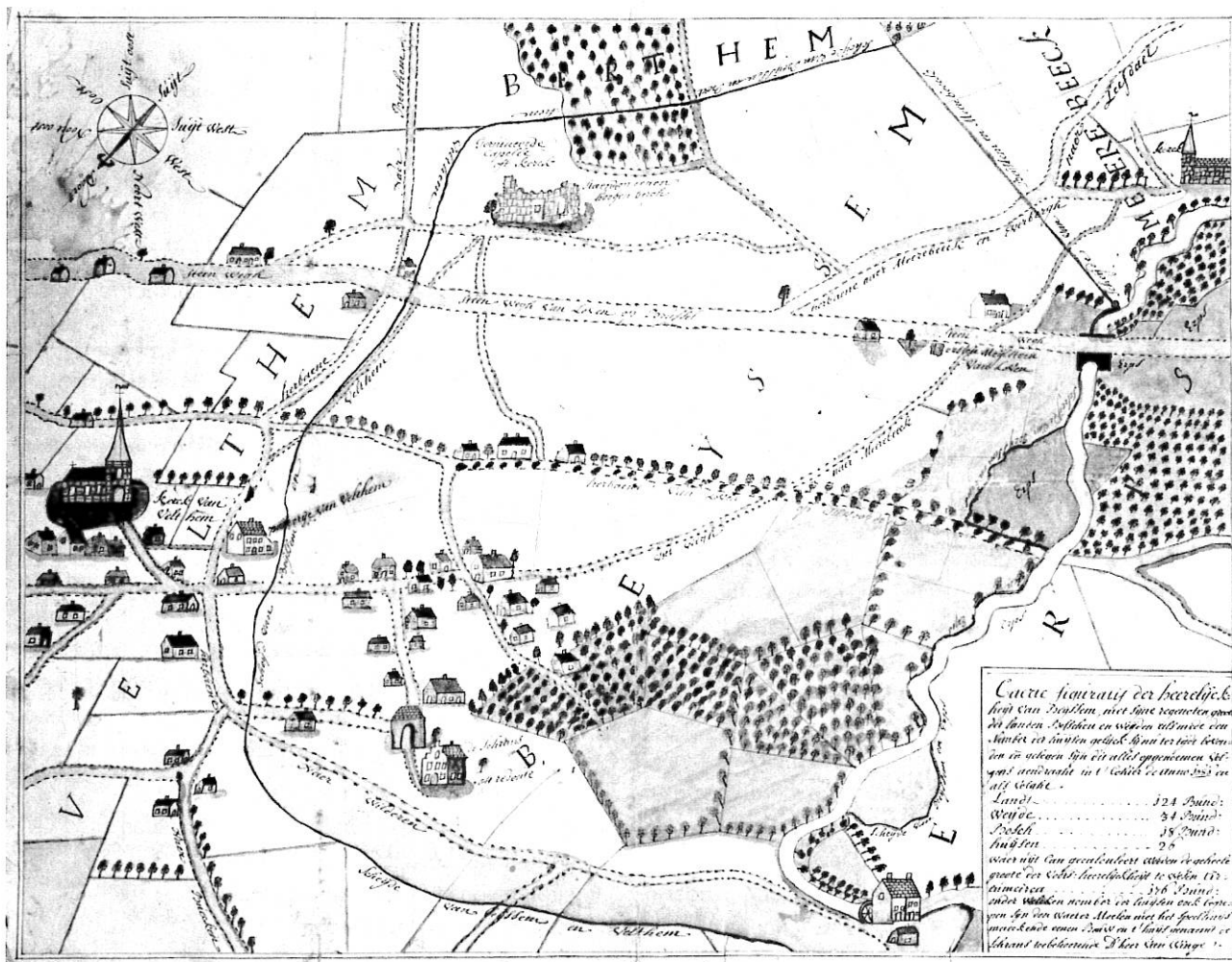
7. Stoffige landwegen in de 16de eeuw

Landwegen hadden ook grote nadelen. Er waren de voorjaar- en de herfstregens die de wegen omvormden tot modderpoelen. In de winter had men moeite om de weg terug te vinden in de sneeuw. In de zomer waren de wegen zeer stoffig. Voor het onderhoud werden de grootste gaten opgevuld met karrenvrachten aarde of men strooide bossen stro in de modder uit. Op het schilderij *De Bruiloftstoet* van Pieter Brueghel de Oude in 1566 vinden we duidelijk aarden wegen, langs waar het bruidspaar, de familie en de vrienden naar de kerk trokken. Een eerste groot probleem was de overgang van waterlopen, zowel rivieren als beken. Soms had men houten of stenen bruggen. Of er was een pont of overzet. In vele gevallen was er de voorde of het wad, een doorwaadbare plaats door de beek of de rivier. Overnachtingen gebeurden in herbergen. Uithangborden met de huisnaam wezen erop dat men een herberg had. Tot de oudste behoorden namen zoals De Kroon, De Engel, De Klok, De Moriaan en De Drie koningen. De twee laatste kwamen vooral voor in het Rijnland.

De relieken van de Drie Koningen waren in de 12de eeuw van Milaan naar Keulen overgebracht. De Moriaan verwees naar de zwarte koning. In de herbergen kon men eten, drinken en overnachten, de paarden konden er gestald worden.⁷

8. Dorpen met slechte verbindingen bleven geïsoleerd in de 17de eeuw, maar de steenwegen in de volgende eeuwen brachten hierin verandering

In de 17de eeuw waren er nog heel wat dorpen die geïsoleerd bleven. Nederokkerzeel was er een voorbeeld van. A. Wauters schreef terecht: "*Le village de Neder-Ockerzeel, isolé entre des bois, des prairies et des grandes plaines inhabitées, n'a que peu d'importance; le seule voie de*

De Caerte Figuratif van de Heerlijckheit van Beijssem (Beisem onder Veltem-Beisem) in de 18de eeuw. De nieuwe steenweg Brussel-Leuven is daarbij duidelijk aangeduid.
Bron: *Kaarten en plannen*, Algemeen Rijksarchief Brussel, nr. 2244.

⁷ L. CAMUSSO, o.c., p. 30-36 en p. 48-49.

communication qu'il possède est un petit pavé allant à Erps."

Het Belgisch steenwegennet ontwikkelde zich sterk tussen 1704 en 1850:

1704:	196 km.
1719:	363 km.
1749:	681 km.
1764:	954 km.
1778:	1691 km.
1815:	2545 km.
1830:	3254 km.
1850:	6235 km.

Op 100 jaar tijd was het aantal km. steenwegen bijna vertienvoudigd: van 681 km. in 1749 naar 6235 km. in 1850. Vooral de Oostenrijkse wegen vielen op. Vroeger liepen de wegen over de hoogste plaatsen van de streek, daar waar men het gemakkelijkst sloten en plassen kon mijden. De Oostenrijkse wegen daarentegen waren rechte wegen, de kortste afstand tussen twee steden. De steenwegen waren het bindmiddel tussen stad en platteland. De boeren konden zo hun oogstoverschotten naar de stad brengen. De dorpen geraakten met de steenwegen uit hun isolement, als de steenwegen niet te ver van de dorpscentra lagen. Vooral de handelaars hadden voordelen bij de nieuwe steenwegen. De Oostenrijkse Nederlanden deed alles om het doorvoerkeer zo gemakkelijk mogelijk te maken.⁸

9. De Steenweg Brussel-Leuven, een typevoorbeeld uit de 18de eeuw

In de periode van Filips van Anjou (de kleinzoon van Lodewijk XIV) en tijdens de Oostenrijkse periode werden de grote steenwegen aangelegd. Dat was een revolutie in het vervoer. De wegen pasten bij het Colbertisme, dat de koophandel wou bevorderen en bij het absolutisme met zijn centralisatietendensen. In 1704 zorgde de Vlaamse Colbert, de graaf van Bergeyck, voor een belangrijke beslissing. Vier grote steenwegen zouden aangelegd worden: Brussel-Gent, Brussel-Bergen, Brussel-Leuven en Mechelen-Kontich. Gewoonlijk had men een kasseiweg in het midden en twee zomerwegen, eigenlijk aarden wegen, links en rechts van de kassei. Hiernaast lag langs elke zijde een gracht van ongeveer 1,50 meter en dan volgde de bomenrij. Voltaire noemde deze wegen *digne de l'antiquité*. Volgens hem waren ze zo goed als de Romeinse heirbanen. Eerst werd het tracé van de weg vastgelegd. De rooilijn werd vastgesteld en de onteigeningen werden uitgevoerd. Het maken van de koffer van de kassei en het maken van de aarden wegen was een karwei voor de inwoners van de dorpen langs de nieuwe steenweg en dit tot een afstand van 5 mijl. De wetgever, hier de Staten van Brabant, meende dat deze dorpen er het meeste belang bij hadden. De verdeling van de werkzaamheden onder de dorpelingen gebeurde op basis van de rol van de belastingen. De rijken moesten meer manschappen leve-

Cortenberg. — Chaussée de Louvain.

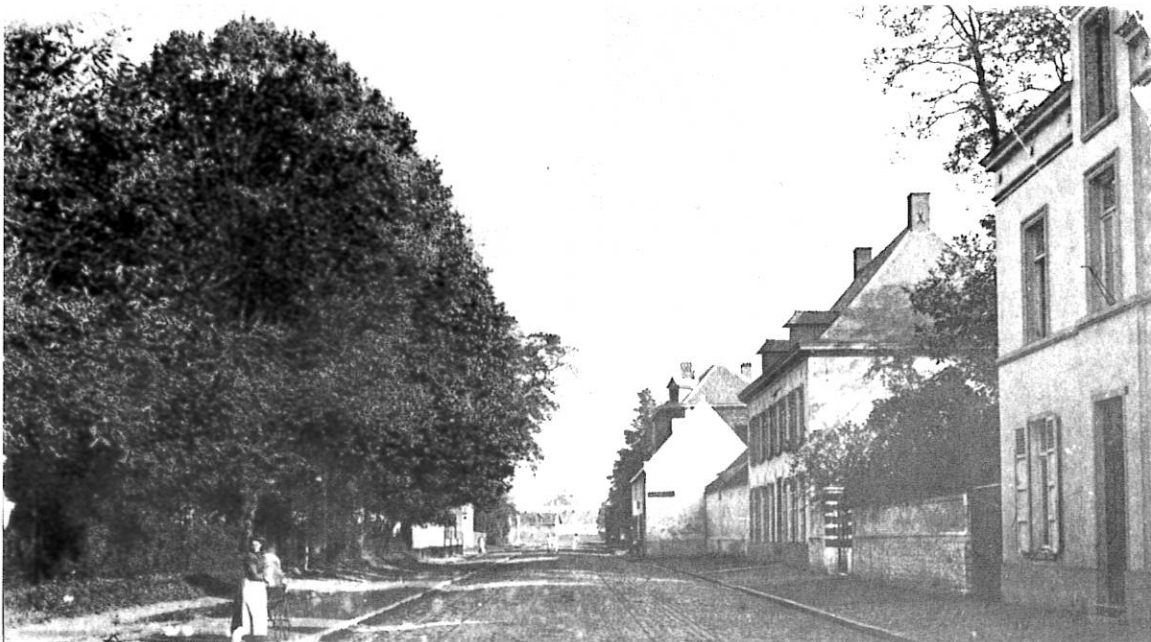
De Leuvensesteenweg in Kortenberg voor 1914 met links de woning Goovaerts en rechts de hoeve Van Tricht en de herberg In de Mechelse Toren.
Verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg.

⁸ A. WAUTERS, *o.c.*, deel III, p.149.

G. DEJONGH, Bevolking en voeding in de premoderne economie. Onderzoek naar de demografische en agrarische groei van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850, in: *Het Tijdschrift van de Dexia Bank*, 2001, nr. 1, p. 41-42.

ren dan de armen. Het werk gebeurde gratis. Het werk moest snel gebeuren en de aartsbisschop van Mechelen gaf zelfs dispensatie van de zondagsrust in 1708 voor de aanleg van de steenweg Brussel-Leuven. De boeren waren daarmee niet altijd gelukkig. Terwijl ze aan de wegen werkten, konden ze hun velden niet onderhouden. De stenen voor de kassei en het zand kwamen uit de steenputten en de zandwiningen uit de omgeving, in 1709 uit de twee nieuwe steenputten van de Loo. De kassei was 18 voet (5 meter) breed, de aarden weg en de gracht moesten langs elke zijde 21 voet (6 meter) breed zijn.⁹

De Leuvensesteenweg in Kortenberg voor 1914 met rechts het gemeentehuis, gebouwd in 1874.
Verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps.

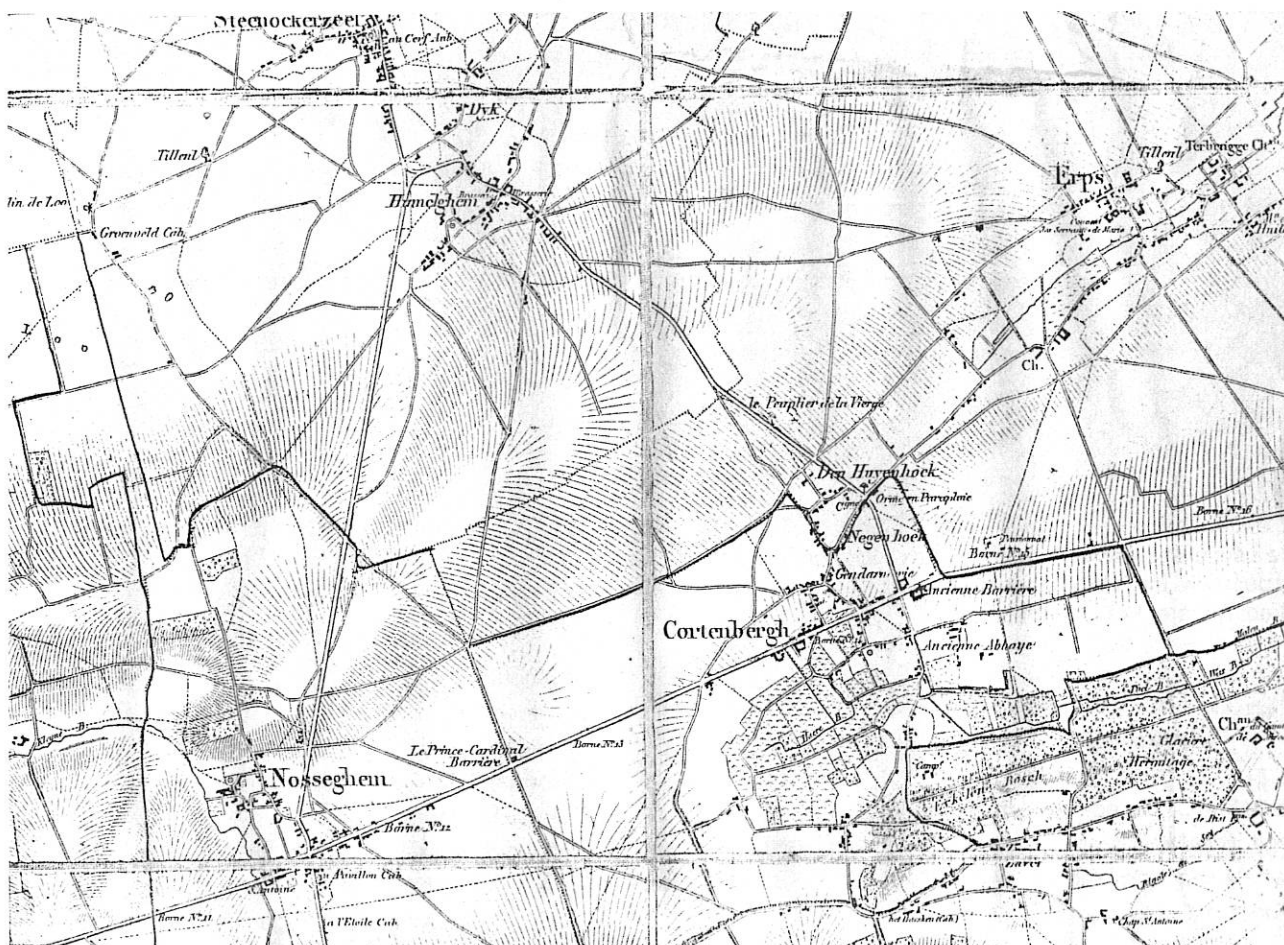

De Leuvensesteenweg te Kortenberg met in het midden De Ark van Noé voor 1911. Prentkaart L. Lagaert Brussel, verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg.

⁹ H. VANNOPPEN, Geschiedenis van de Leuvensesteenweg, in : *Everna*, 15 december 1989 (nr. 4), p. 1-2.

De bomen behoorden tot het traditionele beeld van de Leuvensesteenweg te Kortenberg. Deze prentkaart geeft de Leuvensesteenweg in de omgeving van de Prinsendreef.
Verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps.

Nossegem, Kortenberg en Erps volgens de Kaart van Vandermaelen. Op de grens van Kortenberg met Nossegem had men De Prins Kardinaal aangegeven als 'Barrière'. De rijkswacht van Kortenberg was de 'Ancienne Barrière'.

10. De bareelrechten in de 18de eeuw om de kosten van de steenwegen te dekken

Na de aanleg van de steenweg, werden de bareelhuizen gebouwd. De tarieven voor de steenweg Brussel-Leuven werden in het octrooi van 1704 als volgt vastgesteld:

* 3 stuivers voor elke volle wagen of karos met twee paarden, werkzaam in loondienst, 2 stuivers voor elke karos, speelwagen, 'chaise' of 'voiture', getrokken door 2 paarden en niet in loondienst,

* 2 stuivers voor elke boerenwagen getrokken door 2 paarden op weg naar de markt,

* 1 stuiver voor elk paard al dan niet gezadeld,

* 1 stuiver voor elk schaap, kalf, varken, os, koe, vaars of stier, die naar de markt geleid werd. De ridders van het Gulden Vlies waren altijd vrijgesteld van de bareelrechten. De officieren en legers in oorlogstijd moesten evenmin bareelrechten betalen. In het begin van de 18de eeuw vonden we vooral olmen, populieren en wilgen langs de wegen. Wanneer ze kaprijp waren, werden ze openbaar verkocht. Heel wat afspanningen en pachthoven werden langs de nieuwe steenwegen gebouwd.¹⁰

De Leuvensesteenweg op het gehucht Schoonaarde onder Erps-Kwerps. Links De Vogelzang of de hoeve De Becker en rechts In Sebastopol bij Banken. De bareel stond aan De Vogelzang. Bron: Aquarel Felix Stroobants.

11. De *Administration des Ponts et Chaussées* in de Franse periode

In de Franse periode werden 230 km. grote wegen aangelegd, uitsluitend om strategische doeleinden. Het bestuur van de wegen was in handen van de *Administration des Ponts et Chaussées* (Bestuur van Bruggen en Wegen).

12. Grote en kleine wegen in de Nederlandse periode

Het K.B. van 25 juli 1816, dus in de Nederlandse tijd, bepaalde duidelijk welke wegen tot de categorie van de hoofdwegen of grote wegen behoorden. Het waren wegen die hoofdverbindingswegen vormden. Ze werden beheerd door het rijk of de provincie. Kleine wegen waren wegen, die onder het beheer van de gemeente vielen. Het waren zowel straten, meestal in de bebouwde kom gelegen, als buurtwegen. In de Nederlandse periode werden 800 km. nieuwe wegen aangelegd.¹¹

13. De toestand van de wegen in 1830

In 1830 telde België 3240 km. grote wegen te verdelen als volgt:

- rijkswegen ten laste van de staat: 2593 km.
- wegen ten laste van de provincies: 500 km.

- geconcedeerde wegen: 133 km.

De twee eerste groepen hingen af van het Centraal Bestuur van Bruggen en Wegen.

De grote wegen stegen tot 6240 km. in 1850. Dat was een verdubbeling. Vooral de Ardennen en de Kempen waren benadeeld bij de wegeaanleg. In 1830 waren er maar 5 ministeries: financiën, binnenlandse zaken, justitie, oorlog en buitenlandse zaken. Wegen vielen onder binnen-

¹⁰ *Ibidem*, p.1-2.

¹¹ A.M. DRAYE, *Onze buurtwegen juridisch bekeken*, Brussel, 1998, p. 11-12.

landse zaken. In 1837 ontstond het Ministerie van Openbare Werken met J.B. Nothomb als minister. In 1843 ontstonden de *Annales des Travaux Publics* of de *Annalen van Openbare Werken*, later het *Tijdschrift der Openbare Werken van België*.

Hoe zagen de wegen van de staat eruit rond 1830-1850? Ze hadden doorgaans een breedte van 10 à 15 meter. De bestrate rijbaan bestond uit een zandfundering of uit een natgemaakte steenslagverharding. De twee buitenbermen konden een breedte tot 2,5 meter langs elke zijde bereiken. In de bebouwde kom kreeg de rijbaan een speciale wegbedekking in hout of asfalt. De weg werd meestal door een rij bomen, dikwijls populieren, afgezoomd.

14. Eerste pogingen van de Belgische regering om de wegen te verbeteren

De gewone wegen of buurtwegen verkeerden in 1830 in een ellendige staat. Op 18 maart 1833 werd het 'Speciale fonds voor de gewone wegen' opgericht. Zo kregen ook de Kempen en de Ardennen nieuwe wegen.

In de dorpen had men straten die meestal niet gekasseid waren. De gouverneur van Brabant bleef verscheidene malen met zijn koets steken toen hij kort na de onafhankelijkheid naar Meerbeek trok. Het kadaster van 1835 gaf het volgende beeld van de wegen in Erps-Kwerps: "*La grande route traverse cette commune, dans la partie méridionale de son territoire de l'est à l'ouest et l'on y compte sept chemins vicinaux assez bien entretenus et*

plus ou moins praticables en hyver".¹² De gemeentebegroting van Erps-Kwerps van 1837 werd gewijzigd op de gemeenteraadszitting van 10 juni 1837 omdat men de aanleg voorzag van 150 meter kassei "*op de oude baen Vijlvoorde-Loven in het dorp van Erps als passagie voor de inwoners*".¹³

15. Het wegenbeleid in Erps-Kwerps tussen 1830 en 1841

Bomen mochten geen hinder voor het verkeer zijn, maar werden toch langs de wegen geplant als inkomen voor de gemeente. Op de Bleukestraat te Erps-Kwerps groeiden in 1839 drie wittelaren tegen het land van Juffrouw Zeghers en 6 olmen tegen het land van de kinderen Feyaerts. Arrondissementscommissaris P.J. Branckaer controleerde dit gebied en vond deze bomen een hinder voor het verkeer. De gemeenteraad van Erps-Kwerps besloot ze af te hakken en te verkopen ten behoeve van de gemeentekas.¹⁴ In hetzelfde jaar was er een witte boom uitgevallen bij een hevig omweer in Erps-Kwerps. De aanliggende eigenaar wou de boom meenemen, maar de gemeenteraad besloot dat de boom moest verkocht worden ten voordele van de gemeente.¹⁵ Ook de politiereglementen van de gemeenten besteedden de nodige aandacht aan de wegen en het vervoer. Art. 14 van het politiereglement van 1840 voorzag: "*Het zal ook aan niemand toegelaten zijn eenige onbetamelijke daad te verrichten op straten, wegen, kerkhoven en andere openbare plaatsen, die door hun onbetamelijkheyd, stinkende geuren of onreynigheyd het publiek zou kunnen beledigen en de doortogt onaen-*

EVERBERG.
Everberghosch — Bosquet

Een aarden weg door Everberghosch.
Prentkaart Schrijvers-De Bie, verz.
Het Prinsdom Everberg.

¹² *Het kadaster van Brabant*, Algemeen Rijksarchief Brussel.

¹³ *Gemeenteraad Erps-Kwerps*, Gemeentearchief Kortenberg, 10 juni 1837.

¹⁴ *Ibidem*, 9 april 1839.

¹⁵ *Ibidem*, 8 juni 1839.

**EVERBERG. — Pacht of "Het Hondeke",
Ferme**

Edit. Schrijvers-De Bie, Cortenberg.

De wegwijzer links voor het pacht Hof Het Haantje te Everberg.
Prentkaart Schrijvers-De Bie, verz. Het Prinsdom Everberg.

genaam maker'. Wie zich niet hield aan deze regel kreeg een boete van 5 BEF. Wie de wegen of de wegwijzers kapot maakte, liep ook straffen op.¹⁶ In 1841 constateerde het schepencollege van Erps-Kwerps in haar jaarverslag dat elk jaar delen van de gemeentewegen gekasseid werden zodat de verbinding met de steden gemakkelijker werd.¹⁷ Op 7 december 1842 besloot de gemeenteraad 2759, 20 BEF te voorzien voor het kasseien van de binnenwegen.¹⁸

16. Zeven geloofbare mannen getuigen in 1843 over het bestaan van een voetweg

Discussies rond voetwegen waren dikwijls aan de orde van de dag en dan deed men een beroep op de oudsten om te komen getuigen. De voetweg van Balkestræet (onder het gehucht Borhoutens) over Beisem naar Leuven liep door een stuk bosland van de Heer Gilbert uit Leuven. De doortocht voor de reizigers werd verhinderd door grachten. De gemeente riep in 1843 getuigen op om te bewijzen dat het hier duidelijk om een gemeentelijke weg ging: *"De raad heeft daartoe gehoord de getuigenis van zeven der oudste geloofbaere mannen die aldaer geheel hunnen levenstijd hebben gepasseerd en bewijzen dat hij aldaer van ouds altijd gelegen heeft"*. De gemeenteraad van Erps-Kwerps besliste dat de Heer Gilbert de weg binnen de 10 dagen moest herstellen.¹⁹

¹⁶ *Ibidem*, 12 december 1840.

¹⁷ *Ibidem*, 11 oktober 1841.

¹⁸ *Ibidem*, 7 december 1842.

¹⁹ *Ibidem*, 21 september 1843.

17. De wet van 10 april 1841 op de buurtwegen

Op 10 april 1841 kwam de wet op de Buurtwegen tot stand. Deze wet werd ingedeeld in vijf hoofdstukken:

1. de erkenning en de afpaling van buurtwegen
2. het onderhoud en de verbetering van buurtwegen
3. de verbreding, de rechtekking, de aanleg en de afschaffing van de buurtwegen
4. de buurtwegenpolitie
5. de provinciale verordeningen inzake de buurtwegen.

Op basis van deze wet moest elke gemeente tussen 1843 en 1845 een *Atlas van de Buurtwegen* opstellen. Dit blijft één van de belangrijkste documenten voor de geschiedenis van een gemeente. De *Atlas der Buurtwegen* omvat 4 delen:

1. een algemeen plan van de gemeente met het geheel van de buurtwegen op schaal van 1/10.000.
2. detailplannen op schaal 1/2500 voor oppervlakten van 100 tot 150 ha. Hierbij gaf men de breedte van de buurtweg, de aanpalende eigenaars en de maataanwijzingen om de grenzen van de weg te kunnen bepalen.
3. tabellen met gegevens over de aanpalende eigendommen, lengte, ligging, onderhoudslast.
4. tabellen met de nummers van de buurtwegen, de richtingaanduiding en de naam van de buurtweg.

De Bestendige Deputatie van de Provincie keurde de *Atlas van de Buurtwegen* goed of af. In de provincies Oost- en West-Vlaanderen was de bedding van heel wat buurtwegen eigendom van de aangelanden. Men noemde deze wegen met private bedding servitudewegen. Daarmee

Kortenberg Vue de l'abbaye

De Minneveldstraat te Kortenberg, een klein kasseitje. Bemerkt de abdijspoort (midden, de Bouwerij en rechts de verdwenen villa Aéro-Cottage.)

Verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg.

verdween echter het openbaar karakter van die buurtweg niet. De overheid had op de servitudewegen slechts een gebruiksrecht ten behoeve van het publiek. Deze servitudewegen werden aangegeven met een dubbele stippellijn. Het zijn publiekrechtelijke erfdienstbaarheden, geen privaatrechtelijke erfdienstbaarheden zoals loswegen, waar alleen aangelanden gebruik van maken. De *Atlassen van de Buurtwegen* zijn openbaar. Ze worden in het dubbel bewaard zowel bij de provincie als op de gemeente. De breedte van de buurtwegen werd vastgesteld steunend op het oude gewoonterecht:

- 1,30 meter: overgang te voet
- 1,60 meter: overgang te paard
- 2,20 meter: overgang met paard en kar.²⁰

In Kortenberg vinden we in de Atlas de volgende breedten:

- 1,65 meter b.v. de Kerkewegel en de Sint-Catharinawegel
- 3,30 meter b.v. de Prinsendreef
- 4,96 meter b.v. de Hofstraat en de Vogelzangstraat
- 6,61 meter b.v. de Walenweg en de Ouden Weg

Het onderhoud van de buurtwegen was ook vastgelegd door de wet van 1841. De gemeente kon een prestatie van een dag werken vragen ten laste van elk gezinshoofd of van elk hoofd van een inrichting, die geen 3 frank directe belasting betaalde, in zover dat ze geen behoefti-

gen waren. Wanneer men tenminste 3 frank directe belasting betaalde, was het een prestatie van twee dagen. Er werd ook een prestatie van twee dagen geëist van elke paard, last-, trek- of rijdier ten dienste van de gezinnen of van de inrichtingen door de gemeente, met voerlieden en middelen van vervoer. Deze last trof zowel de eigenaars, als de vruchtgebruikers, als de bezitters. De gemeente kon ook het onderhoud doen via opcentiemen. Wanneer men de prestaties niet wou doen, dan kon men ze betalen. De prijs van het dagloon, de waarde van de dagprestatie van een gruiskar, een kar, een bespannen rijtuig, paarden, last en trekdiere werd jaarlijks bepaald door de bestendige deputatie.

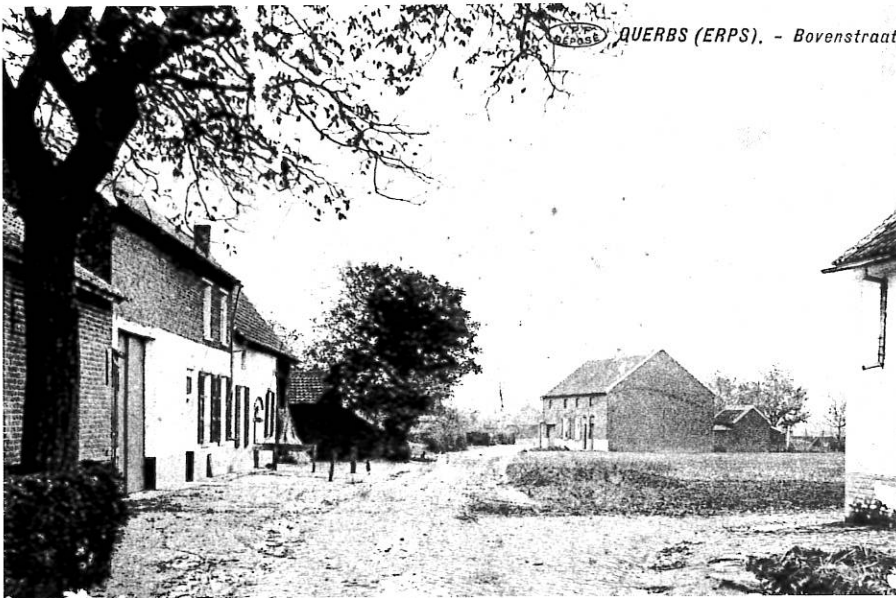
Het afschaffen en het verleggen van de wegen was ook een oud zeer. Felix Remy, een Leuvense koopman, vroeg in 1851 de verplaatsing van de voetweg nr. 19 door het Paardenbos, de vernietiging van de voetweg nr. 93 en de verlegging van de voetweg nr. 82. De gemeenteraad van Erps-Kwerps kon hier niet mee akkoord gaan en meende in 1851 dat de voetwegen moesten hersteld worden op hun vorige ligging. Vooral voetweg nr. 19 kon onmogelijk verlegd worden. Het was de Kerkenweg of "*de doortocht voor geheel het gehucht Borhoutens, zo voor priesterlijke bedieningen en het afhalen van de lijker*". De voorgestelde verlegging van weg nr. 19 was een te grote omweg.²¹

²⁰ A.M. DRAYE, *o.c.*, p. 19.

Wet op de Buurtwegen van 10 april 1841, art. 14-17.

J.M. YANTE, De atlassen van de buurtwegen (ca. 1841-1845). Een miskend cartografisch patrimonium, in: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1995/3, p. 43-72.

²¹ Gemeenteraad van Erps-Kwerps, Gemeentearchief Kortenberg, 10 november 1851.

De Haaggatstraat te Erps-Kwerps voor 1914, een slecht kasseitje. Verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps.

18. Prestaties of belastingen om de gemeentewegen te onderhouden in de 19de eeuw

Tot 1841 werden de gemeentewegen in Erps-Kwerps onderhouden op basis van prestaties. Ieder familiehoofd, die 3 BEF of meer directe belasting betaalde, moest de prestatie van 2 dagwerken verrichten. Wie minder betaalde 1 dagwerk. Men kon het dagwerk afkopen op basis van 56 centimes per dagwerk. Hier werkte het systeem niet goed. In 1846 moest de gemeente reeds 90 centimes per dag aan een werkmans betalen. De wet op de buurtwegen van 10 april 1841 verbood de prestaties. Wet of geen wet: de gemeenteraad van Erps-Kwerps hield het bij het oude systeem.²² Ondanks de wet van 1841 waren er in 1849 nog steeds prestaties in natura voor het onderhoud der wegen.²³

De belastingsrol voor het verbeteren van de buurtwegen van 1897 van Erps-Kwerps bleef bewaard. Hij was in voege van 1875 tot 1898.

De prijzen werden als volgt vastgesteld:

- een dag werk: 1 BEF
- een kar: 1 BEF
- een rijtuig met 4 wielen: 2 BEF
- een paard: 3 BEF
- een os: 2 BEF
- een pony: 1,5 BEF
- een koe: 0,5 BEF
- een ezel: 0,5 BEF
- een voerman: 2 BEF.

Meestal betaalde men de afkoopprijs en voerde men het werk zelf niet uit.

In het Grootboek van de uitgaven van Erps-Kwerps voorzag men in 1890 60 BEF aan Ferdinand Vleminckx voor het vegen der straten en het wegruimen van het slijk en de modder. In 1891 betaalde men voor het onderhoud der lantarens langs de straat.²⁴

19. De paardenrelais langs de steenwegen verdwenen vanaf 1861

De 125 paardenrelais of afspanningen voor paarden geleid door een postmeester, zijn verdwenen in de 2de helft van de 19de eeuw. De meeste wisselplaatsen werden immers afgeschaft in 1861. Ze konden niet langer concurreren tegen de spoorwegen.

20. De baren, bareelhuizen en bareelrechten tot 1867

Het onderhoud van grote wegen werd ook nog in de eerste helft van de 19de eeuw geregeld door de bareelrechten, een soort 'péage' zoals we dat kennen langs de autosnelwegen in Frankrijk. Tildonk en Winksele vroegen om tolbaren te plaatsen op de binnenweg van Wespelaar naar de steenweg van Mechelen op Leuven. Men stelde een eerste bareel voor aan het huis van Meulemans. Het bareelrecht zou daar 2/5 van de tol van de grote wegen bedragen. De tweede bareel kwam daar waar de weg de vaart van Leuven overloopt. Hier zou het bareelrecht 1/5 van de tol van de grote wegen bedragen. Ook de gemeenteraden van de buurgemeenten moesten akkoord gaan

²² *Ibidem*, 26 augustus 1846.

²³ *Ibidem*, 1 december 1849.

²⁴ *Gemeente Erps-Kwerps. Grootboek uitgaven 1887-1902*, Algemeen Rijksarchief Brussel.

met dit tolsysteem.²⁵ In Erps-Kwerps op de Leuvensesteenweg was er een bareel aan De Vogelzang in Schoonaarde; in 1858 was De Couty, een aannemer van openbare werken te Dhuy in de provincie Namen *le fermier de la barrière*. Hij delegeerde zijn opdracht om de bareelrechten te ontvangen aan Jan De Becker, die De Vogelzang bewoonde.²⁶ De tolrechten op de wegen en de kanalen werden gradueel afgeschaft van 1867 onder druk van de vrijhandel en het economisch liberalisme. In het kader van dezelfde vrijhandel werden in 1860 de stedelijke octrooirechten en in 1863 de Scheldetol afgeschaft.

De gemeenteraad van Erps-Kwerps kwam speciaal voor de afschaffing van de bereelrechten samen en meende dat de afschaffing van de barelen op de Leuvensesteenweg een goede zaak was. De barelen werden afgeschaft vanaf 1 januari 1867.²⁷

21. Bomen pasten bij een steenweg in de 19de eeuw

De bomen langs de grote wegen waren belangrijk om verschillende redenen: ze zorgden voor verfraaiing, ze bezorgden schaduw aan de reizigers in de zomer, ze beschutten de reizigers tegen de wind, ze behoeden de reizigers tegen ernstige ongevallen door de te volgen weg aan te duiden bij donkere nacht, in periode van sneeuw of tijdens overstromingen. De bomen werden ook verkocht en de houtkap zorgde ook voor inkomsten om de weg te onderhouden.

22. Wegenproblemen onder koning Leopold II

In het midden van de 19de eeuw kwamen er heel wat problemen rond de grote verkeerswegen. Er was de concurrentie van de spoorwegen, waaraan veel meer geld uitgegeven werd. De maximumbreedte van de rijweg werd op 9 meter vastgesteld. De bermen werden verhuurd als weiland. Men dacht er zelfs aan sommige wegen in landbouwgrond om te zetten. De spoorlijn zou de weg veranderen. Het aantal grote wegen groeide tussen 1850 en 1900 met 3000 km. aan. Dat was toch al een verbetering. Onder koning Leopold II verbeterde men de bestrating door het gebruik van langwerpige keien en kleinkeien in waaier

vorm. Voor de steenslagwegen gebruikte men teer en tarmacadam (in teer omhulde steenslag), een cementpenetratie-macadam en een cementbeton.

23. Bergen hoger dan de IJzerenberg zorgden voor verkeersproblemen

De IJzerenberg was één van de scherpste punten in Midden-Brabant. Men kon met twee paarden 1500 kg., maar geen 2000 kg. over de IJzerenberg krijgen, vertelden kareelbakkers. Kardinaal Goossens vertelde in een brief aan zijn familie in Perk dat hij bergen gezien had die zo hoog waren als de IJzerenberg. Hij bedoelde de Alpen, toen hij naar Rome moest voor een conclaaf. De IJzerenberg werd reeds afgeplat rond 1950. In het Hemelken te Veltem wisselde men van plaatsen om de IJzerenberg te bestijgen.²⁸

24. Dooibarelen in de dorpen

De dooibarelen bij vriesweer waren nog in gebruik tijdens W.O. I. Het was een rode vlag die uitgehangen werd door een galmgat van de kerktoren. Hij wees erop dat men met geen zware vrachten over de kasseiwegen mocht rijden om deze niet te beschadigen tijdens de dooi.

25. Wegenproblemen op het einde van de 19de eeuw

Eén keer per week gingen de boeren naar de markt 10 à 12 km. ver. De boeren bleven in de 19de eeuw levendig geloven in duivels en spoken langs de wegen. Reizen van 12 à 18 u om onttoveraars te bezoeken, kwamen regelmatig voor. Rond 1900 werd toverij op het platteland nog gezien als een reëel verschijnsel. Dat was het Ancien Regime, dat nog niet helemaal verdwenen was. Maar ook het Nieuwe Regime met zijn 1ste en 2de industriële revoluties waren zichtbaar. Op het einde van de 19de eeuw werden de buurtwegen en de straten dikwijls beschadigd door bos-, turf-, steengroef- en mijnontginningen of door industriële bedrijven.²⁹

²⁵ Gemeenteraad Erps-Kwerps, Gemeentearchief Kortenberg, 10 november 1849.

²⁶ Gemeente Erps-Kwerps, Algemeen Rijksarchief Brussel.

²⁷ Gemeenteraad Erps-Kwerps, Gemeentearchief Kortenberg, 14 september 1866.

²⁸ H. VANNOPPEN, Het vervoer door de eeuwen heen in Midden-Brabant, in: *Midden-Brabant*, herfstnummer 1994, p. 41.

²⁹ L. REIJNDERS, *Reislust. Op weg naar het paradijs en andere bestemmingen*, Amsterdam, 2000, p. 157.

F. WASTIELS, *Handboek voor het wegenrecht*, Brugge, 1978, p. 51.

Op het einde van de 19de eeuw begonnen de gemeenten hun wegen te verbeteren. Zo besliste de gemeenteraad van Erps-Kwerps in 1886 de verbreding en de rechttrekking van de Engerstraat. Langs deze straat werden heel wat nieuwe huizen gebouwd. Het was ook de grote verbindingsweg tussen het spoorwegstation van Kortenberg en Erps-Kwerps, Nederokkerzeel, Berg en een deel van Kampenhout. De straat lag op een zekere lengte zeer laag. Er liep een waterloop langs en men vreesde dat in wintertijd de boorden na de dooi zouden afzakken. Graaf de Villers, die een kasteel in de straat had en de Weduwe Verstraeten gingen niet akkoord met de prijs die betaald werd voor de onteigening. Toch besloot de Erps-Kwerpse gemeenteraad dit werk goed te keuren.³⁰

In de gemeenterekening van 1891 vinden we wat uitleg betreffende het materiaal dat gebruikt werd voor het onderhoud van de wegen. De porfier kwam uit Quenast. Guillaume Borremans, Victor Michiels en Antonius Abeloos leverden zavel aan de gemeente. De zavelputten waren in de gemeente zelf aanwezig. In 1905 betaalde men 10,5 BEF aan Joannes Renders werkman bij de gemeente.³¹ Hij stond bekend als 'den Bokkernon'.

26. Hygiëneproblemen rond wegen in 1892

Een groot probleem bleef de hygiëne en dat was ook merkbaar op de wegen. Op sommige straten zag men het vuil water dat van de mesthoop kwam op het wegdek lopen. De mesthopen lagen te dicht bij de bornputten wat rampzalig was voor de hygiëne. De mesthopen lagen dikwijls voor de ingangdeuren van de huizen, dikwijls half op

De Leuvensesteenweg in het centrum van Kortenberg, toen auto's nog zeldzaam waren. Links heeft men het fietspad. Verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg.

straat. In vele werkmanswoningen waren daarbij slaapkamers waarvan de vensters niet open konden en waar geen licht en zon binnen gelaten werd. Zo beschreef men de toestand in Erps-Kwerps in 1892. De oplossing was: de zeik van de straat houden.³²

27. Verhaalbelastingen op de wegen in 1898

Financieel probeerde men de aanleg van de wegen te bevorderen door nieuwe financiële regelingen: verhaalbelastingen. Men noemde dit in Erps-Kwerps in 1897 de taks op het kasseien van wegen. Elke eigenaar die langs de nieuwe aan te leggen weg lag, betaalde een belasting berekend volgens de uitgestrektheid van de weg langs de eigendommen, dat binnen een diepte van 100 meter. De belasting ging in voor 10 jaar en dat vanaf 1898. De belasting moest betaald worden het jaar dat de weg werd aangelegd.³³

28. Aanpassingen van wegen voor fietsen en auto's

Brussel kreeg in 1888 zijn eerste asfaltverharding. Rond 1890 verscheen de fiets en rond 1900 de auto. Er kwamen houten richtingsborden om de weg aan te duiden. Er kwam een 'veloweg' voor de fietsers. Deze lag een borduur hoger dan de kassei en bestond uit verharde aarde.

³⁰ Gemeenteraad Erps-Kwerps, Gemeentearchief Kortenberg, 22 oktober 1886.

³¹ Gemeente Erps-Kwerps. Gemeenterekeningen 1891 en 1905, Algemeen Rijksarchief Brussel.

³² Gemeente Erps-Kwerps. Correspondentieboek 1889-1893 (brief 16 december 1892), Algemeen Rijksarchief Brussel.

³³ Gemeenteraad Erps-Kwerps, Gemeentearchief Kortenberg, 1 juli 1897.

KORTENBERG Chaussée de Louvain
Leuvense steenweg

De rijkswachters van Kortenberg per fiets op de Leuvensesteenweg kort na W.O. I. Bemerkt rechts de villa van dokter Maurits Peeters van het Sint-Jozefsgesticht.
Verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg.

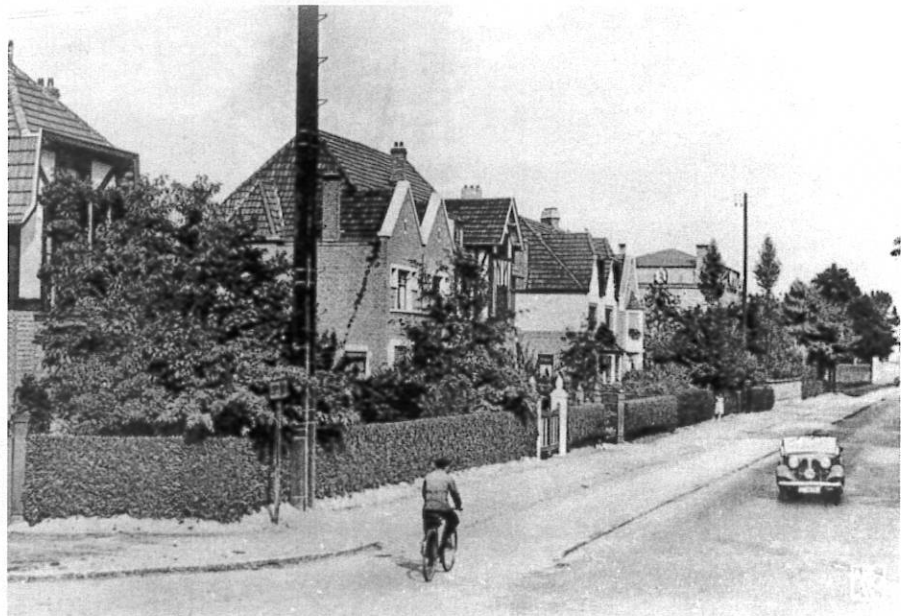
29. De wegen tijdens het interbellum

In 1918 hadden de grote wegen meestal een rijweg van 3 meter en uitzonderlijk 5 meter breedte. De straatweg omvatte de wegbedekking, twee aarden bermen en een fietspad met sintels. De straatweg was omgeven met opgehoogde grond. Boerenkarren bobbelden over bonkige smalle steenwegen en fietsers reden over onverzorgde grind- en aarden paden rond 1930.³⁴

In de jaren '30 nog kregen we het volgende beeld van de N2 of de steenweg Brussel-Leuven: "In het midden had

men de kassei. Aan de zuidkant was een aardeweg, aan de noordkant had men een veloweg (piste cyclable) uit verharde aarde. Deze was met een borduur gescheiden van de kassei. De veloweg lag ook een borduur hoger. In het centrum van Kortenberg had men geen grachten. Daar was riolering doorgevoerd. Deze toestand bleef dezelfde tot ongeveer 1950".³⁵ De hopen aarde van het kuisen van de beek lagen tussen de bomen. Vooral de jongeren waren uit op deze mierhopen. Ze zochten hier mieren, die ze verkochten aan boswachters, die ze voederden aan de fazanten die ingezet werden voor de jacht.³⁶

Het fietspad langs de Leuvensesteenweg lag links wanneer men van Brussel naar Leuven reed. Hier de omgeving van de Hertog Jan II-laan voor 1940.
Verz. Gildenkamer van Midden-Brabant, heemkring van de deelgemeente Kortenberg.

³⁴ M. KINET, 150 jaar Ministerie van Openbare Werken, in: *Equipe*, Speciaal nummer.

³⁵ Interview Pierre Angelroth, Kortenberg, 1989.

³⁶ Interview Roger Penninckx, Zaventem, 2001.

De Leuvensesteenweg voor 1940 met links Kortenberg met de twee dubbelvilla's van notaris Ridder Alfred de Creeft en rechts Erps-Kwerps met de woning De Wandelaer, later Chalet d'Erps.

Verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps.

De nutsvoorzieningen drongen langzamerhand door tijdens het interbellum. Ondergronds werden wegen bergplaatsen voor gas-, elektriciteit-, drinkwater- en afvalwaterleidingen (riolen). De laatste jaren eiste men ook een dubbele riolering: één voor het afvalwater en één voor het hemelwater. Het luchtruim boven de wegen kreeg ook een ander uitzicht door de telegraaf-, telefoon- en elektriciteitslijnen.

De Leuvensesteenweg te Erps-Kwerps op het gehucht Schoonaarde in 1941-1942. Bemerkt vooraan Marie Dirickx en links achteraan Virginie Noé. Links de hoeve Dirickx-Maes. Verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps.

De Leuvensesteenweg te Erps-Kwerps op het gehucht Schoonaarde in de zomer van 1941. V.l.n.r. Albert Dirickx, zijn dochter Francine Dirickx (°1938) en zijn zuster Marie Dirickx. Rechts op de achtergrond Jeanne Dirickx-Aeles en Marie Noé-Vanhoegaerden. Links de hoeve Dirickx-Maes en De Koning van Spanje en rechts de woning Noé-Vanhoegaerden. Verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps.

30. De wegen na W.O. II: autowegen, verkavelingswegen en rode lichten

De meeste grote wegen bedroegen na 1945 niet meer dan 6 meter breedte. Na W.O. II gebruikte men nog heel wat recuperatiemateriaal voor de aanleg van wegen. De verbetering van de Everbergstraat en van de Zavelstraat in Erps-Kwerps in 1950 gebeurde met een partij kasseitjes van de steenweg Brussel-Leuven. In 1951 besloot men de Zavelstraat te verbeteren met 5400 vierkante meter mozaieksteentjes, af te halen in Lovenjoel en met 2800 vierkante meter beton. Dit laatste was goedkoper. De eerste gemeentewerkmannen waren kasseiers en werden aangenomen als werkman-kasseier. In Erps-Kwerps was dat in 1960 Hubert Willems uit Verrijck als werkman-kasseier in vast verband.³⁷

Er kwamen ook veranderingen in de landbouwwegen. Ruilverkavelingen zorgden voor een heel ander wegennet. Bij de uitvoering van grootschalige ruilverkavelingsoperaties gingen heel wat buurtwegen verloren.

In 1951 verdeelde men de rijkswegen in een primair net (wegen met 3 à 4 rijstroken) en in een secundair net (wegen met 2 rijstroken)³⁸. Ook de verkeerslichten kwamen in de mode.

In 1967 kwamen er rode lichten op de Leuvensesteenweg te Erps-Kwerps op het gehucht Schoonaarde. *Het Laatte Nieuws* omschreef het als volgt: "Vanaf 17 oktober zijn langsheen de Brusselsesteenweg op het gehucht Schoonaarde driekleurige verkeerslichten in werking gesteld,

waardoor de veiligheid van de gebruikers van de Van Asseweg, Meerbeekstraat en Stationsstraat die deze gevaarlijke steenweg over moeten, sterk wordt verhoogd. Hopelijk worden de plannen die reeds bestaan om De Zwaan en het huis van de heer Theopiel Poels te slopen zo snel mogelijk doorgevoerd".

Met de EEG kwam er een internationaal Europees net met E-wegen. Vanaf 1965 was het doel 100 km. autowegen per jaar. Het waren de Golden Sixties. Hiervoor werden speciale intercommunales opgericht. Er kwamen A-wegen b.v. Bertem-Lummen. Er kwamen R-wegen of autosnelwegenringen, zoals R0 rond Brussel. Dat betekent ook geluidsschermen, aarden dammen tegen het lawaai en files. Er kwamen stootbanden langs de autosnelwegen: metalen, betonnen en New-Yersey's. De wegen moesten breed zijn in de jaren '60.³⁹

De laatste decennia kwamen er heel wat aanpassingen aan het wegennet, denk maar aan de voet- en fietspaden, de verkeerslichten, de verkeersdrempels, de asverschuingen van de wegen, de wegversmallingen en de ronde punten of rotondes. Wegen moeten nu smal zijn. Andere tijden, andere gewoonten.

Henri Vanoppen
Leuvensesteenweg 839
3041 Erps-Kwerps

³⁷ Gemeenteraad Erps-Kwerps, Gemeentearchief Kortenbergh, 27 april 1950, 7 mei 1951 en 6 oktober 1960.

³⁸ F. WASTIELS, o.c., p. 82.

³⁹ Voornaamste realisaties van het Ministerie van 1837 tot 1948, in: *Tijdschrift der Openbare Werken van België*, april-juni 1987, p. 15-64. Het Bestuur der Wegen, in: *Tijdschrift der Openbare Werken van België*, april-juni 1987, p. 65-112.

Nog beschikbare themanummers *Ons Heem*

		euro
jg. 15, 1961, nr. 5-6,	Tegelnummer	5,00
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	5,00
jg. 25, 1971, nr. 4,	Iets over boerderijen	5,00
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	5,00
jg. 27, 1973, nr. 6,	Abdijen en landbouw	5,00
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	5,00
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	5,00
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	5,00
jg. 31, 1977, nr. 5-6,	Snoepgoed	5,00
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	5,00
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	5,00
jg. 35, 1981, nr. 2,	Bijen	5,00
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	5,00
jg. 40, 1986, nr. 3-4,	Neogotiek in Vlaanderen	5,00
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	5,00
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	5,00
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	5,00
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	5,00
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	5,00
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	5,00
jg. 45, 1991, nr. 2-3,	Meidagen 1940 WO II in Vlaanderen	5,00
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	5,00
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	5,00
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	5,00
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	5,00
jg. 48, 1994, nr. 2,	Schuttersgilden	5,00
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	6,25
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	5,00
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	6,25
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	3,75
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	8,75
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	5,00
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	6,25
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	6,25
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	7,50
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	3,75
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	6,25
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 2,	Tabaksgeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 3,	Baksteen	6,25
jg. 53, 1999, nr. 4,	Dood en begrafenissen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 1,	Humor en verleden	6,25
jg. 54, 2000, nr. 2-3,	Gemeentelijke besturen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 4,	Duivensport	6,25
jg. 55, 2001, nr. 1,	Brouwerijen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 2,	Kapellen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 3-4,	Bier	7,50
jg. 56, 2003, nr. 1,	Reizen	6,25
jg. 56, 2003, nr. 2,		6,25

Gewone nummers kunnen tegen 1,25 euro (tot 1991) of 1,85 euro (1992-1996) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 1,25 euro per nummer, 3,75 euro per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen vzw.

Ons Heem

Inhoudstafel

Luc Van Eeckhoudt, <i>Gezondheidsbier der paters augustijnen</i>	2
Henri Vannoppen, <i>De accessoires van de biersector in Vlaams-Brabant: uithangborden, bierpubliciteit, biermaten en biervoer</i>	9
Benedict Wydooghe, <i>"Monsieur Remy que diable!?" Schaking en collocatie omstreeks 1740 - rechtsgebied Ieper</i>	18
Julien De Vuyst, <i>Kasseiers en kasseiwegen</i>	29
Luc Van de Sijpe, <i>Op reis met de trein door Limburg in 1937: enkele nostalgische indrukken van een rasechte West-Vlaming</i>	37
Karel van den Bossche, <i>Oorsprong van de militaire rol der schuttersgilden in: Het oude Graafschap Vlaanderen, XI-XII-XIIIde eeuw</i>	45
Henri Vannoppen, <i>Vervoer te land in Brabant of de geschiedenis van het wegennet</i>	56

COLOFON

Ons Heem is een uitgave van
Heemkunde Vlaanderen vzw
Kerkstraat 17
2970 's-Gravenwezel

 03/658.90.34

 03/685.59.30

 info@heemkunde-vlaanderen.be

 www.heemkunde-vlaanderen.be

Eindredactie:

Eva Van Hoye

Coördinator Heemkunde Vlaanderen

 eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be

Verantwoordelijke uitgever:

Fons Dierickx

Gudstraat 13

9310 Herdersem

Lay-out: Admundo, Zutendaal

Abonnementsvoorwaarden: 20,00 euro voor één jaargang (4 nummers) door overschrijving van het exacte bedrag op rekeningnummer 068-2218590-33 met de vermelding: abonnement *Ons Heem* 2003.

Teksten voor *Ons Heem* kunnen ingeleverd worden op het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen (t.a.v. Eva Van Hoye)

* eerste nummer: vóór 15 februari

* tweede nummer: vóór 15 april

* derde nummer: vóór 15 juli

* vierde nummer vóór 15 oktober.

1

2

3

4

FOTO'S OMSLAG

1. Uit *Verliefd, Verloofd, Getrouwd. Huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*. Brussel, 1988, p. 268.

2. Fragment uit zichtkaart van het "Hotel des Artistes" in Genk. (verz. Luc Van de Sijpe)

3. Verz. De Botermolen Keerbergen. Foto Richard De Cuber Tildonk.

4. Verz. Cultuur-Historische Vereniging van Erps-Kwerps.

ONS HEEM

driemaandelijks tijdschrift

jaargang 56, nummer 3

juli-augustus-september 2003

ISSN 1370-6489